

ÚJKŐKORI ARCOS EDÉNYEK A KÁRPÁT-MEDENCE ÉSZAKKELETI RÉSZÉBŐL

KALICZ NÁNDOR–S. KOÓS JUDIT

1999-ben Bodnár Bertalan mezőzombori iskolaigazgató bejelentette, hogy a községi temetőben sírásás közben régészeti leletekre bukkantak. Lovász Emese helyszíni szemléje során begyűjtött és a Herman Ottó Múzeumba szállított cserépanyagról egyértelműen megállapíthattuk, hogy azok újkőkoriak, ezen belül is a magyar terminológia szerinti Tiszadob-csoport jellegzetes vonásait hordozzák. Ezúttal köszönjük Lovász Emesének a közlés jogának átengedését.

Az előkerült leleteket egységes egésként kezelhetjük, mivel nagyon kis területről, egyetlen kiásásra kerülő sír helyéről (max. 2 m²) gyűjtötték azokat. A leletegyütteshez hét finoman megmunkált edény és egy durva kidolgozású, nagyméretű fazék töredékei tartoztak. Figyelemreméltó, hogy az edények feltárásuk előtt – minden valószínűség szerint – épek voltak. Ezt a feltevést alátámasztja az is, hogy többségüket részben vagy teljes egészében kiegészíthettük. Nagy meglepetést jelentett egy arcos edény előkerülése, amelyet fenékrésze kivételével rekonstruálhattunk. A leletegyüttes edényei a következők:

1. Arcos edény lekerekített, kettős kónikus testtel, szűkülő, hengeres nyakkal. A perem alatti lapos, háromszögletű, alig kiemelkedő mezőben található az arcábrázolás. Orra ovális, plasztikus, míg a szemeket egy-egy bebökődéssel érzékeltették. A szájat és az állat egy T alakú bekarcolás jelöli. Legfeltűnőbb a fej felső részének mindkét oldalán látható, bekarcolt szimbólum. Hangsúlyoznunk kell, hogy az itt ábrázolt különleges jel erősen leegyszerűsített. A stilizálás ellenére azonban a gyakran használt szimbólum szabályos formája azonosítható. Két különböző részből áll: az arc jobb oldalán két párhuzamos vonalból álló szalag nagy ívet alkot a fülrészről a szemek fölött az orr bal oldaláig. A minta végénél egy rövid, derékszögű, hasonlóképpen létrehozott sáv kapcsolódik a hosszú ívhez. Az orr jobb oldalán ez az ív egy egészen rövid egyenes szalaggal egészül ki. Az arc bal oldalán lényegesen egyszerűbb, derékszögű szalag látható. A bekarcolásokban vörös inkusztáció nyomai fedezhetők fel. Annak ellenére, hogy az ábrázolás kidolgozása meglehetősen felületes, mégis az azonos jegyek alapján kétségtávolan kapcsolatba hozható az Északkelet-Magyarországon elterjedt alföldi Vonaldíszes kerámiával (a továbbiakban AVK). A fejet hordozó mezőt mindkét oldalon párhuzamos, rövid bebökődések kísérik. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, ezek a párhuzamos bebökődések is a szimbólumrendszer részei. A fejfelületén a nyak hátsó részén masszív szalagfűl alsó részének töredéke látható. A neolitikumban oly ritka fülképzésre Kelet-Szlovákiából, Šarišské Michal'any-ból ismerünk kiváló párhuzamot, ahol a szalagfűl ugyanígy egy arcos edényhez tartozott (Šiška 1989, 40. t. 2). A fejábrázolástól balra vízszintesen átfűrt bütyköt találunk. Vélhetően a jobb oldali részen megvolt a párja, azonban ez a nyakrész letörött. A vállon csak egy kis átfűrt, plasztikus díszítés maradt meg. Ma már sajnos nem lehet eldönteni, hogy eredetileg vajon hány ilyen bütyök

díszíthette a vállat? Az edény hasrésze enyhén lekerekített, négyszögletesedő formájú, amely felülnézetből jól látható. Felületét, melyet párhuzamosan futó vonalpárok több mezőre osztanak, teljesen beborítja a bekarcolt meander minta. Ez utóbbi meglehetősen bonyolult, melyet csak nagy gyakorlattal rendelkező fazekasmester készíthetett el. Az edény felülete jól megmunkált, ragyogóra polírozott, színe barnásszürke. Előállítás minden bizonnyal redukciós égetéssel történt. Ragasztott, kiegészített, alja hiányzik. Az edény töredékes magassága: 36 cm, szájátmérő: 13 cm, feltételezett eredeti magassága: kb. 42 cm (1–2. kép).

2. Fordított csonkakúp alakú csésze párhuzamosan körbefutó, bekarcolt hullámvonalakkal. E bekarcolásokban itt-ott megmaradtak az egykori vörös inkrusztáció nyomai. Felülete szépen kidolgozott, polírozott, a redukciós égetés miatt barnásszürke foltos. Töredékes. M: 10,4 cm, Sz: 19 cm, F: 6 cm (3. kép 1).¹

3. Fordított csonka kúp alakú csésze töredéke, melynek peremrésze letörött. Felületét függőlegesen futó, bekarcolt vonalak több mezőre osztják. Díszítésének jellegzetessége a három, párhuzamosan futó bekarcolt vonalkötegből alkotott ún. „nyílhegy minta”. Az edény alsó részét ugyancsak párhuzamosan futó vonalak zárják le. Erősen sérült, ragasztott. Felülete szépen megmunkált, szürkésbarna foltos, fényezett. F: 5, 2 cm. A töredék magassága: 9,9 cm.

4. Palack töredéke. A kettőskónikus testhez vélhetően egy hosszú, hengeres nyak kapcsolódhatott. A has törésvonalán eredetileg négy kis, hegyes bütyök ülhetett, melyekből azonban csak egy maradt meg. A három párhuzamosan futó, bekarcolt vonal nagy ívű hullámformában öleli körül a bütyköket. A mintát itt nem zárják alul körbefutó vonalkötegek. Felülete szürkésbarna, ragyogóra fényezett. F: 5 cm, a töredék magassága: 8 cm (4. kép 1).

5. Mély félgömb alakú csésze töredéke. Pereme letörött. Felületét három, párhuzamosan futó, bekarcolt vonalköteg négy mezőre tagolja. Mintázatát geometrikus motívumok alkotják, melyeket alul nem zárnak vízszintes bekarcolások. Kissé homorú alja közepén átfúrt. Felülete foltosan szürke, ragyogóra polírozott. Erősen töredékes. F: 4 cm, a töredék magassága: 10,4 cm (4. kép 2).

6. Feltehetően palack formájú edény töredéke. A lekerekített, kettőskónikus testet eredetileg négy ferdén álló nagyobb, benyomott bütyök díszíthette. Az edényt borító geometrikus minták több mezőre tagolják a felületet, melyet a fenékrésznél körbefutó, párhuzamos vonalak zárnak le. Felülete szépen megmunkált, szürkésbarna színű, polírozott. Belsejében vörös festékmaradványokat találtunk, az edény tehát valószínűleg a festék tárolására szolgált. F: 3,9 cm, a töredék magassága: 7,2 cm (5. kép 2).

7. Csőtalpas tál töredéke, melynek csak a középső része maradt meg. Külső felülete három és a tál belső része két párhuzamosan futó, bekarcolt vonallal díszített. Kívül világosbarna, belül szürke, polírozott. Erősen sérült. A töredék magassága: 8,2 cm (5. kép 1a–d).

8. Nagyméretű, hosszúkás, tojásdad alakú fazék töredéke, melynek csak középső része maradt meg. Perem alatt körbefutó lyuksorral díszítve. Vörösésbarna, pelyvával soványított. Erősen sérült. M: 26 cm, Sz: 22,5 cm, F: 13 cm (6. kép).

A fentiekben ismertetett edénytöredékek mellett még számos cseréptöredéket is gyűjtöttek, melyek a fentiekhez hasonlóak (7–8. kép). A finom kerámia mindegyikére jellemző, hogy kivétel nélkül jól iszapoltak, felületük szépen kidolgozott, ragyogóra fényezett. Nagy részük sötétre égetett, míg a cserepek kis részénél a világos szín és a foltos

¹ M: magasság, Sz: szájátmérő, F: fenékatmérő.

égetés jellemző. Az edények többségénél megfigyelt sötét színű felület általában a redukciós égetés során alakult ki. A cserepek kis csoportja világosbarna színű és többször megfigyelhető rajtuk is a foltos égetés. A töredékek között a durva kerámia is több példányban fordul elő, amelyek jellemzője a pelyvás soványítás és az oxidációs égetés.

Az eddig előkerült edények és a mintegy ötven töredék mindegyike díszített, és kivétel nélkül az Alföldi Vonaldiszes Kerámia (AVK) kultúrájának Tiszadob csoportjához tartoznak (KALICZ–MAKKAY 1977, 38–43.). A lelőhely és a leletek tehát éppen azért olyan jelentősek, mert nagyon ritkán kerül felszínre ilyen tisztán Tiszadob típusú leletegyüttes az Alföldön. A gyenge minőségű klasszikus AVK-fazekasság után technológiai szempontból előrelépést jelentenek a Tiszadob csoport kerámiái, amelyeket nagyszerű kivitelezésben állítottak elő.

A teljes leletegyüttes ismeretében felmerül a kérdés, hogy vajon milyen célt szolgáltak ezek a leletek, s hogy vajon milyen objektumból származhattak? A nem teljesen hiteles lelőköörülmények ellenére nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a tárgyat nem a mindennapi élet szolgálatába állították. Erre bizonyíték az arcós edény fejébrázolásán a különleges szimbolikus jel. Amint már arról fentebb is szóltunk, a töredékek nagy valószínűséggel épségben kerülhettek a földre, s csak annak nyomására, vagy pedig a sírásás következtében törhettek darabokra (erre utalnak a megfigyelt friss törési felületek). Amennyiben pedig valóban zárt leletegyüttest alkotnak, úgy funkciójukkal kapcsolatban három megoldási lehetőséget vetünk fel:

1. Feltevésünk szerint temetkezés mellékletei is lehettek. Bizonyíték lehet erre, hogy előkerülésükig – azaz a sírásásig – egész edények előfordulása településeken a legnagyobb ritkaságnak számít. Ugyanakkor ez ellen szól az a tény, hogy mindeddig arcós edényt, mint sírmellékletet még nem találtak, itt pedig embercsontok nem kerültek elő. Nem tűnik megalapozott érvnek azonban ez sem, mivel az elhunynak ástott sír kicsi, s még a föld alatt, a közelben rejtőzhet az újkőkori csontváz. A kézirat lezárása után tudtuk meg, hogy Bojsz István helyi iskolai tanuló megmentette egy koponya töredékeit, amelyek ugyanezen sírásás alkalmával kerültek felszínre. A koponyán megmaradtak a vörös festés nyomai. Az pedig kétségtelen, hogy a vörös okkerfestés csak a neolitikum idejéből származhat. A sírásáskor hosszú csontokat nem emeltek ki, így feltételezhető, hogy egy neolitikus temetkezéshez tartozhatott, melynek többi csontja a jelenkori sírgödörön kívül maradt. Megnőtt az esélye annak, hogy az arcós edény és a temetkezés össze tartozott.

2. Második lehetőség, hogy talán áldozati gödörhöz tartoztak az edények. Ezt a feltevést az arcós edény jelenléte erősíti, hiszen több hasonló példát is ismerünk az adott időszakból. Füzesabonyban egy arcós edény felső része került napvilágra hasonló szimbolikus jelekkel és az edény további néhány töredékével egy olyan gödörből, mely áldozati gödör lehetett (KALICZ–MAKKAY 1977, 61–62, 129). A Szakálhát kultúra az AVK fiatalabb csoportjai között a többitől nagyobb önállóságával tűnt ki és eltérő szimbolikát alakított ki az arcós edényeken, de hasonló párhuzamokat idézhetünk az áldozati gödörre Tiszaugról, ahol egy Szakálhát típusú arcós edény felső része egy különleges csészével együtt került napvilágra. Az ásató és publikáló Raczky P. a lelőköörülmények alapján áldozati gödörnek nevezte az objektumot (RACZKY 1982, 223–230; uő. 1992, 150–151). További áldozati gödört is ismerünk, melyet Raczky P. szintén a Tisza mellett, Tiszaigaron tárt fel. Figyelemreméltó, hogy ebben az áldozati gödörben (Tiszaigar) is egy szimbolikus jelű arcós edény töredékére leltek, amely töredék technikáját és festését tekintve az Esztár csoport jellegzetességeit viseli (RACZKY 1992, 151). Tehát a fent felsorolt példák alapján leletegyüttesünk is származhat áldozati gödörből.

3. A harmadik lehetőség, amelyre azonban nincs bizonyítékunk, hogy az együttes esetleg egy edénydepot része lenne, amelyet ismeretlen okból földbe rejtettek. Azonban ezt a feltevést tartjuk a legkevésbé megalapozottnak.

A Tiszadob csoport fazekastechnológiájának sajátosságai mellett feltétlenül ki szeretnénk emelni a mezőzombori leletegyüttes különleges vonásait, amelyet főleg a szimbolikus jellel ellátott arcós edény jelenléte hangsúlyoz.

Jól ismert tény, hogy az AVK minden egyes közeli és távolabbi csoportjával e kulturális fejlődés kezdetétől a végéig a középső neolitikumot képviseli Kelet-Magyarországon (a Kr. e. 6. évezred első felétől a Kr. e. 5. évezred első harmadáig). Az AVK fiatalabb fejlődési fázisában fellépő csoportjai a Tiszadob csoport, a Bükk kultúra, a Szilmeg és Esztár csoport, valamint az önállóbb Szakálhát kultúra. Ezek a csoportok elfoglalják az egész Alföld területét, és – már ami a kerámiát illeti – többé-kevésbé önálló jellegzetességekkel rendelkeznek (KALICZ–MAKKAY 1977.).

Különleges leletei ennek a nagy kultúrkomplexumnak (tehát az AVK-nak) – amelyet a szellemi kultúra körébe sorolnak – az arcós edények, amelyek tulajdonképpen minden csoportjában megtalálhatóak (mint pl. a szilmegi: BOGNÁR–KUTZIÁN 1966. és a sonkádi: KOREK 1977, 17. kép 1 stb.). A kis, díszítetlen arcós edényeket figyelmen kívül hagyva, a különleges arcós edények között két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik típus a Szakálhát kultúrára jellemző a Dél-Alföldön. E kultúra arcós edényeinek ismertetőjele a nagy méret és a speciális arckiképzés. Az ábrázolás legjellegzetesebb vonásai az arcot magában foglaló, M alakú bekarcolt vonal, valamint önállóan megformált, vagy a nyakrészhez ragasztott, magasba emelt karok. Ezekhez a jellegzetességekhez még más egyéb kiegészítő vonások is tartoznak, mint a spirál és meander, fésű és háromszög minta, valamint a vörös és sárga festés. Az M-motívummal keretezett arcábrázolások elterjedését elsősorban kialakulási, központi helyükről ismerjük (az Alföld középső része és a Közép-Tisza-vidék), ahol az egész Szakálhát kultúra is elterjedt (KALICZ 1970, 31–34; KALICZ–MAKKAY 1972, 9–13, 6–7. kép; uők 1977, 91–92; GOLDMAN 1978, 13–60; PAVLÚ 1966, 700–721; uő. 1997/98, 111–113). Innen jutottak a Dunántúlon keresztül északnyugat felé Délnyugat-Szlovákiáig ezek az ábrázolások. Így tehát a Közép-európai Vonaldíszes Kerámia kultúrája településterületének keleti feléig nyomon követhetjük a szabályos M-motívumú arcós edények elterjedését (KALICZ 1988, kézirat; KALICZ 1998, 27–30; PAVÚK 1969; 1981, 38–40. kép; KUZMA 1990, 429–452). Ez esetben a Kottafejes díszű kerámia csoportjára gondolunk, továbbá a Zseliz és Keszthely csoportra (TOMPA 1937, 8. t. 3; uő. 1942, 1. t. 11–12; KALICZ 1998, 12. kép 8–11, 13. kép 1–2). Távolabb északnyugat felé további arcós edények fordulnak elő, melyek kapcsolata a Kárpát-medencével egyértelműnek tűnik. Ezeknél a távolabbi edényeknél az arc kialakítása elvesztette eredeti értelmét, csak az M-jel eldeformálódott kivitelezése maradt meg (PAVLÚ 1966, 216–217; MAURER 1982, 10–13, 15–16. képek; KAUFMANN 1976, 4–6. kép). Még a szakálhái területtől délre, a Bánátban is előfordult néhány arcós edény M-mintával. Ott ugyanezeket az edényeket más formában alkották meg (LAZAROVICI 1983, 5. kép 3–4, 8. kép 10, 15. kép 3, 7, 9). Feltűnő, hogy a legnagyobb arcós edény az elterjedési területtől messze délre, Vinčán került elő (VASIĆ 1936/2, 69. kép, 108–109. t.).

Tulajdonképpen sokkal kisebb területen fordulnak elő azok az arcós edények a jellegzetes szimbólummal, amelyhez a mezőzombori edény is tartozik (16. kép). Ezeknek az ábrázolásoknak a különlegességére már a 70-es években felfigyeltek. Kalicz N. és Makkay J. több tanulmányban is bemutatták az AVK szimbolikus ábrázolású arcós edényeit (KALICZ 1970, 33–34; KALICZ–MAKKAY 1972, 13–14; uők 1977, 61–64). A

kialakításuk – mint azt már fent említettük – meglehetősen bonyolult, amelyet elsősorban a szimbolikus jel két része közötti aszimmetria hangsúlyoz. Jóllehet ez a jel többféle kivitelben is megjelenik a bonyolulttól a legegyszerűbbig, de ennek ellenére is egyértelműen felismerhetőek legjellegzetesebb vonásai. Ebből következik, hogy az ábrázolás jelentéstartalma az AVK-közösségek számára – és csakis nekik – kétségtávol ugyanazt a mondanivalót jelentette.

Nemcsak a megjelenési forma más és más, hanem az edények is különböznek egymástól, amelyeken a különleges ábrázolások voltak. Leggyakoribbak nagyméretű tárolóedényeken (50–80 cm), de sokszor előfordulnak a közepes méretűeken is (20–50 cm) és csak nagyon ritkán láthatóak kisméretű palackokon (15–20 cm). Úgy tűnik, hogy ezeknek a különleges arcábrázolásoknak a megjelenése nem állt összefüggésben az edény nagyságával. A forma már inkább meghatározó volt, ugyanis egy-két kivételtől eltekintve az arcábrázolások hengeres nyakú edényeken jelentek meg. Meg kell említenünk, hogy az arcábrázolással díszített tárolóedényeket kivétel nélkül pelyvával soványították, amely a nagyméretű edények és a finom kerámia előállítási módjának uralkodó technikája volt az AVK korai időszakának csoportjainál. Ezzel szemben a közepes és kisméretű arcos edényeket soványítás helyett egyszerűen csak finoman iszapolták. Ezzel párhuzamosan a pelyvás soványítású, arcos díszű tárolóedényeket oxidációs égetésnek vetették alá. Ennek megfelelően színük világos lett (sárgás, világosbarnás, téglavöröses). Amint azt már a mezőzombori darabnál említettük, a legtöbb közepes nagyságú edény, amelyet csak finoman iszapoltak, redukciós égetéssel készült. A különböző készítési technikák kronológiailag és kulturálisan is csoportokhoz kötődtek. Valószínű, hogy a közepes és kisméretű szimbolikus jelű edények használata más volt, mint a nagyméretűeké. A méret és funkció különbsége azonban a szimbolikus jelek tartalmát nem befolyásolta.

Két ténytet kell még kiemelnünk a különleges arcos edényekkel kapcsolatban.

Az egyik a szimbolikus ábrázolások kivitelezésének technikája. Ha az érintett kultúrcsoport kerámiáinak díszítését vizsgáljuk, akkor megfigyelhető, hogy a legtöbb karcolt technikájú, amelyet sokszor plasztikus dísszel egészítettek ki. Ilyeneket figyelhetünk meg a klasszikus AVK-ban, a Tiszadob csoportban és a Bükk kultúrában. A Szilmege csoportból még csak egy különleges arcábrázolású töredéket ismerünk (Miskolc-Tapolca, Várhegy). Az Esztár csoportban, ahol a kerámiákon uralkodó díszítési mód a festés volt, a tárgyalt típusú arcos edényeket is festették. Hat olyan, különleges arcábrázolású darabot ismerünk az Alföldről az Esztár csoport területéről, amelyet festéssel állítottak elő. Feltűnő, hogy három ezek közül kívül esik a csoport elterjedési területén (14. kép 2, 4). Ezek főleg csak kis töredékek. Egyik töredék a fentebb említett áldozati gödörből került elő Tiszaigarról (RACZKY 1992, 151–152, 2. kép 1). A másodikat a Bánátról, Satchinez nevű lelőhelyről (a Vinča kultúra környezetéből) közölték (DRAȘOVEAN 1993, 1. t. 9). A harmadik kivételesen ép példány. Kisméretű, és nem csak a szimbolikus ábrázolás különlegessége sorolja csoportunk körébe, de elhelyezésének körülményei is kétségtelenné teszik szakrális jellegét. Tiszazugon találták, egyedüli lelet volt egy nagy gödör közepén, amelyet több csontvázas temetkezés vett körül.² Mindhárom lelőhely messze esik az Esztár csoport eredeti elterjedési területétől.³

² Ezúttal mondunk köszönetet Raczy Pálnak a leletről és lelőköri körülményeiről adott információjáért. Hasonlóan köszönjük hozzájárulását az adatok felhasználásához.

³ A szarvasi szobor rekonstrukciója a fej kiegészítéssel véleményünk szerint elhibázottnak tekinthető. A fej töredékei ugyanis semmiképpen sem tartozhattak a szoborhoz, hanem valószínűleg egy arcos edényről származhattak, amelynek formája, mérete és kivitelezése a mezőzombori edényhez lehetett hasonló (1–2. kép).

Már korábban is ismert volt, hogy az Esztár csoport kerámiái vélhetően kiváló minőségűek és a festés módja miatt kedvelt csereeszközként szolgáltak, és így juthattak el távoli vidékekre. A különleges arcábrázolások a szimbolikus jellel még jobban növelhették a festett edények értékét. Satchinez lelőhely a Bánátban közel fekszik a Tiszához, amely esetben kézenfekvőnek látszik a Tiszán történő szállítás lehetősége. A feltevést, amely a szimbolikus ábrázolású festett edények értékére vonatkozik, erősítik a lelőköörülmények is, hiszen pl. a tiszai kis töredéket áldozati gödörbe rejtették.

A szimbolikus jelek megjelenési formái éppúgy, mint az arcábrázolásoké, a variációk széles skáláján mozognak. Belesimulhatnak az edény nyakának síkjába, amikor is az orr (1–2. kép, 9. kép 3–5, 10. kép 5, 12. kép 1, 13. kép 2, 5; 15. kép 1–2), sokszor a szemöldök is és a fül is plasztikusan megformált (9. kép 1, 11. kép 2; 15. kép 1), a szemeket és a szájat pedig bekarcolással jelzik. Az Esztár csoportban az orr kivételével az egész arcszimbólumot festették (14. kép 1–4), ugyanakkor a Tiszadob csoportban is felfedezhetünk egy feketére festett szimbólumot (13. kép 5). Egyetlen esetet ismerünk, amikor a nyak síkjából háromszög alakban megformált, plasztikus arcábrázolás emelkedik ki (9. kép 2; 15. kép 23). Sokszor övezi az arcot mindkét oldalon háromszög alakú plasztikus bordadisz, amely során az arc síkját kissé ellapították (1–2. kép, 9. kép 4, 10. kép 4, 6, 9, 11. kép 4–5, 12. kép 7, 13. kép 1, 3). A legtöbb szimbolikus díszű arcoss edény csak töredékekben maradt ránk. Ezek közül az egyetlen kivétel a mezőzombori darab, ahol az edény jelentős része megmaradt. Megemlítendő, hogy a tiszafüredi nagyméretű arcoss edény hasán két-két ferde bordát képeztek ki, amelyekről feltételezhető, hogy a hason nyugvó kezek szélsőségesen leegyszerűsített ábrázolásai (15. kép 1.). Azon arcábrázolások alapján, ahol a szimbolikus jelek szinte teljes egészében fennmaradtak, tudjuk a kisebb töredékeket az arcábrázolások rendszerébe beilleszteni.

A leggyakoribb szimbólumot esetenként kísérő jelet nem tudjuk értelmezni, mivel nem állandó kiegészítői a fő ábrázolásnak. Ilyen a homlok közepén derékszögben megtört motívum (9. kép 2–3, 11. kép 1, 12. kép 2–4). A száj ábrázolása elengedhetetlen, kialakítása azonban változatos. A szokásos vízszintes vagy függőleges rövid beböködésekön kívül a szájat T-alakban is jelölték (1–2. kép, 9. kép 3, 10. kép 8, 11. kép 1, 12. kép 2–4, 14. kép 7, 15. kép 2). Néhány esetben ez utóbbi ábrázolás variálása is megfigyelhető (13. kép 1–2, 14. kép 1–4). Ezzel a különleges szájabrázálással kapcsolatban, amelyhez egy függőleges kiegészítés is járul, felmerül a kérdés, hogy vajon nem szakállt jeleztek-e vele? Feltételezésünk, hogy ezek a kiegészítések férfiabrázolásokhoz tartoztak. Ezt a hipotézist erősíti a Zseliz csoport több olyan ábrázolása, ahol az M-formában keretezett archoz szakállszerű motívumok csatlakoznak (KUZMA 1990, 3. kép 1, 4. kép 3; KALICZ 1998, 12. kép 11, 13. kép 2). Ha elképzelésünk helytálló, akkor az arcábrázolásoknál nagyobb szerepet kell tulajdonítani a férfiaknak, mint ahogy ezt korábban feltételeztük. Még egy kiegészítő motívumot kell megemlítenünk. Egészen egyszerű díszítőelemnek tűnik, mégis szinte minden egyes arcábrázolásnál megfigyelhető. A háromszögletű arc mindkét oldalán megvan mint lezáró elem, formáját tekintve két rövid, párhuzamos beböködésből, vagy két párhuzamos négyszögből alkotott sor, 1–2 hosszú vonalból álló sáv, esetleg rövid, ferde vonalakkal álló sávok (1–2. kép, 9. kép 1, 10. kép 3, 6, 9, 11. kép 1–2, 6, 7, 12. kép 1, 5–8, 13. kép 3, 6).

A szimbolikus díszű arcábrázolások legfőbb jellemzője kialakításuk aszimmetriája. Határozottan állíthatjuk, hogy éppen ez az aszimmetria teszi az ábrázolást sajátossá.

Feltételezésünk szerint a fej az egykori edény nyakának síkjából kissé plasztikusan kiemelkedett, és ez vált le a töredékekben az edény felületéről. Azt is hangsúlyozni kell – az eddig közölt leletek ismeretében –, hogy az AVK szobrai sohasem viselnek ilyen aránytalanul nagyméretű fejet.

A megfigyelt szabályszerűség szerint a hosszabb, komplikált jel az arc jobb oldalára kerül, amely megszokott módon a fültől az orr bal oldaláig nyúlik. A bal oldali rövidebb jel mindig csak egy kisebb részt foglal el az arcnak ezen az oldalán. A két, önállóan kialakított jel együtt egységes értelmezést nyer. Eddig még nem ismerünk egyetlen olyan példát sem, ahol ne ez a törvényszerűség érvényesült volna. Ezért is kérdőjelezzük meg J. Lichardus rekonstrukciós kísérletét. Különböző töredékekből próbált meg összeállítani egy arcot úgy, hogy a szimbolikus jel két oldala szimmetrikusan megfelelt egymásnak (12. kép 1). A kísérlet eredménye egy olyan, széles ívekkel keretezett valószínűleg arc lett, ahol a nem összefüggő szimbolikus jelek és kiegészítések illeszkednek egymáshoz (LICHARDUS 1974, 17. kép).

A legidősebb szimbolikus jelű arcoss edénytöredék a legkorábbi AVK egyik (vagyis a Szatmár csoport) településéről származik (14. kép 5) (RACZKY 1988, 21. kép 1). Az emberábrázolásoknak ez a típusa nagy valószínűséggel túlélte az AVK teljes élettartamát, hiszen – amint azt már említettük – nagy gyakorisággal megjelenik a későbbi csoportokban is, mint a Tiszadob, Bükk és Esztár.

A másik tény, amelyet az arcoss edényekkel kapcsolatban meg kell említenünk az, hogy a szimbolikus jelek – jóllehet nem gyakran, de – megjelennek a kis agyagszobrokon is. Ez a különleges arcábrázolás is fellépett már az AVK legkorábbi fázisában, a Szatmár csoportban (14. kép 5). A legkorábbi példány Füzesabonyban került elő (DOMBORÓCZKI 1997, 2. kép jobbra fent. Kat. szám: 57). Feltűnő módon a szimbolikus jelet itt fordítva alkalmazták, vagyis a hosszabb, komplikáltabb jel került az arc bal oldalára, a rövidebb pedig a jobbra. A másik két, eddig ismert szoborcskán a később szokásos helyét foglalja el a szimbólum. Ez utóbbiak a Tiszadob csoportba (ŠIŠKA 1989, 41. kép 2) és az AVK-ba tartoznak (ECSEDY 1976, 1a kép). Ez utóbbi felületesen kidolgozott, mindezek ellenére jól felismerhető rajta a szimbolikus jel. A három szobor lelőhelyei egy földrajzi háromszög csúcsán helyezkednek el, amely tulajdonképpen az AVK és csoportjai elterjedési területének peremvidékét alkotja. Ezek az idolk is megerősítik álláspontunkat a szimbolikus jelek egységes, kanonizált jelentéséről. Kronológiai helyzetükről megállapítható, hogy az ismertetett típusú idolk az AVK teljes időtartamát átéltek, sőt túléltek. Erre egy kis, a Tisza kultúrába tartozó idolk a bizonyíték (15. kép 3), amelyen a fej felső része erősen stilizált, és a mi szimbólumunkhoz közelálló az ábrázolása (BANNER–KOREK 1949, 15. t. 2). A szimbolikus jel leegyszerűsített ábrázolása már az AVK klasszikus idejében is megjelent (15. kép 2).

Fontos kérdés, amelyre még nem tudjuk a választ, hogy milyen célból készítették a különleges szimbolikus jelű arcoss edényeket? Bizonyossággal megállapítható, hogy az emberalakok megformálása és ábrázolása az élet visszatükröződésének fogható fel. Ennek megfelelően feltételezhetjük, hogy a közösség néhány tagja ilyen szimbolikus jelet viselt többféle megformálásban az arcán, vagy az arca előtt. Nem csak az ábrázolás oka, de a készítés technikája is ismeretlen számunkra. Előállításukkal kapcsolatban két elképzelésünk van. Az egyik szerint festéssel hozták létre, amelyet csak esetenként alkalmaztak, és amely nyom nélkül eltűnt. A másik esetben tetoválásra gondolhatunk, melynek bizonyítéka szintén nem maradt meg. Még egy harmadik lehetőséget is megemlíthetünk, amely szerint az ábrázolás maszkra volt karcolva vagy festve, amelyet szintén csak időnként viseltek. A szimbolikus jelű ábrázolás vélhetően különleges helyzetet kölcsönzött viselőjének, amely az arcoss edényekre és az agyagszobrokra is rávetült. Amint fentebb említettük, a szimbolikus jelű ábrázolások leginkább nagyméretű tárolóedényeken jelentek meg. A tárolóedények funkciójával kapcsolatban viták vannak. A korábbi vélemények szerint az ilyen edényeket gabona tárolására használták. Az újabb megítélések

inkább a víz, illetve valamilyen folyadék tárolása mellett foglalnak állást (PAVLÚ 1997/1998). I. Pavlú még azt is kiemeli, hogy a szimbolikus jelű arcábrázolások a nagy közösség eredetére utalnak (ugyanott). Csábítónak tűnik az a feltevés, amely szerint az ismertetett jelek varázserővel rendelkeztek, amely varázserő kiterjedt az edény tartalmára is. Kétségeinknek kell hangot adni a víz tárolására vonatkozó elképzelésnél. Ugyanis az AVK területén található lelőhelyek többsége valamilyen élővíz közvetlen közelében helyezkedett el, ami miatt szükségtelen volt ilyen nagyméretű víztárolókat használni. Megalapozottak a kétségeink, amikor egy-egy lakóházban vagy objektumban számos nagyméretű tárolóedény kerül felszínre. Az sem látszik kellően indokoltnak, hogy nagyméretű kerámiát gabona tárolására használjanak akkor, amikor fából és egyéb növényi anyagból készült hombárok és nagyméretű kosarak is rendelkezésre álltak. Ez ellen a kifogás ellen szól az a tény, hogy az agyagtárolók alkalmasabbak voltak a rágcsálók elleni védekezésre. A védelmet csak fokozta a különleges arcábrázolásoknak tulajdonított varázserő. Ezt a problémát csak további kutatások oldhatják meg, amelyek eredményeként az elképzeléseket már tényekkel lehet alátámasztani. Határozottan állíthatjuk, hogy a különleges szimbolikus jelek egy nagy közösség (AVK és csoportjai) széles körében azonos jelentéstartalommal bírtak. Tanulmányunk a szimbolikus jelekkel ellátott arcábrázolások értelmezéséhez szolgáltathat újabb adalékokat.⁴

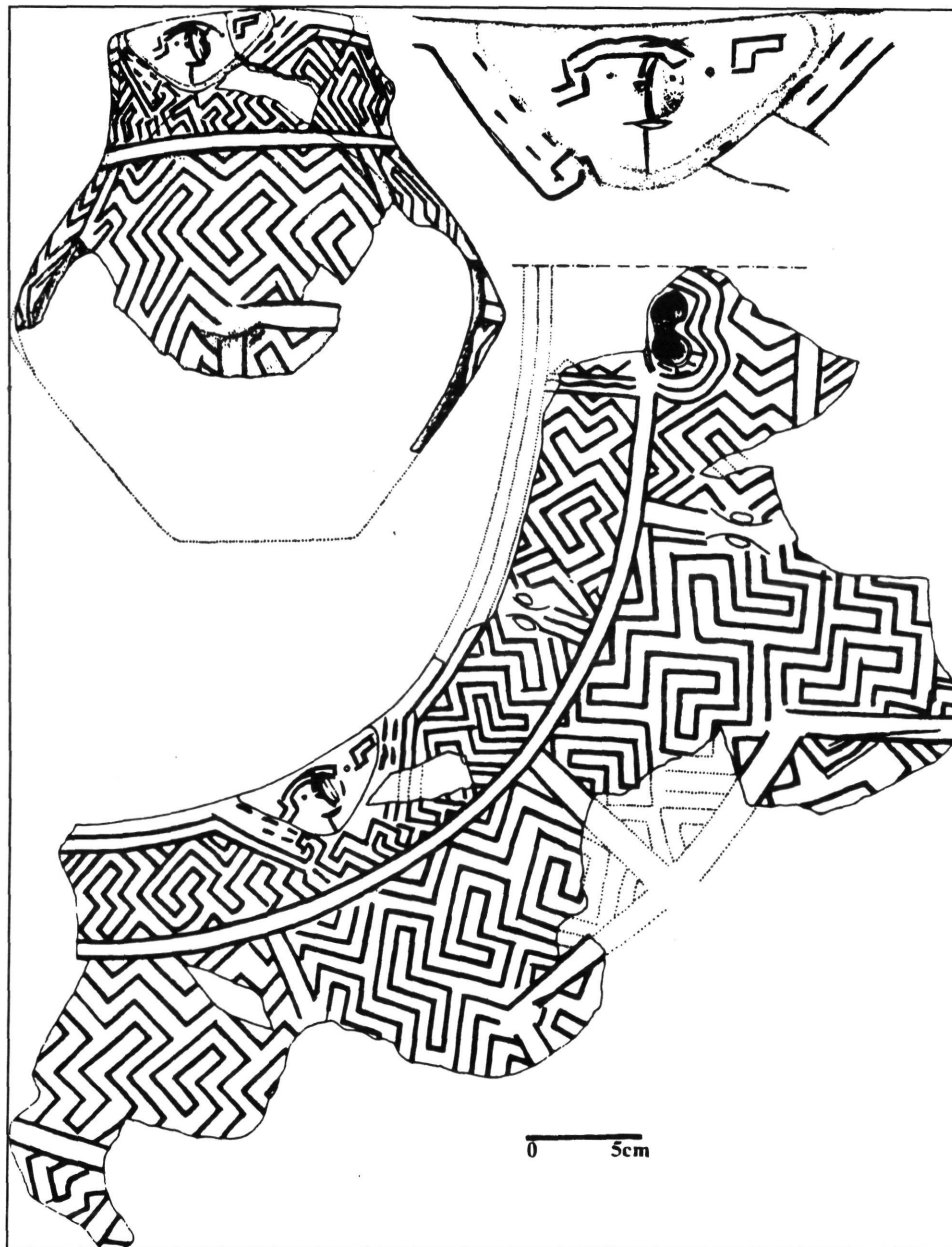
A bemutatott arcok edények listája

1. **Mezőzombor-Temető.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum, leltározatlan. Teljes ábrázolás. Leírása fent. 1–2. kép. Közöletlen.
2. **Füzesabony-Ketőshalom.** Eger, Dobó István Múzeum. Lelt. szám 62. 14. 1. Sz. 32 cm. 9. kép 1. Kétdoldali ábrázolás. AVK. Kalicz 1970, 21. kép; Kalicz–Makkay 1972, 11. t. 2, 9. kép, 1.; uők 1977. 87. t.
3. **Tiszavasvári-Paptelekhát.** Nyíregyháza, Jósza András Múzeum. Lelt. szám 64. 641. 1. Sz. 13 cm. 9. kép 2. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz 1970, 22. kép; Kalicz–Makkay 1972, 11. kép 1, 9. kép 1.; uők 1977. 83. t. 2.
4. **Tarnaméra-Cselőháza.** Eger, Dobó István Múzeum. Leltározatlan. H. 23 cm. 9. kép 3. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz–Makkay 1972, 9. kép 6.; uők. 1977. 86. t. 1–2.
5. **Sajószentpéter.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 65. 60. 1. H. 9 cm. 9. kép 4. Jobboldali ábrázolás. Valószínűleg AVK. Kemenczei 1971, 3. kép; Kalicz–Makkay 1972, 9. kép 5.
6. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 18/1937. Sz. 7, 2 cm. 9. kép 5. Jobboldali ábrázolás. AVK vagy Bükk kultúra. Közöletlen.
7. **Bodrogkeresztúr.** Magyar Nemzeti Múzeum. H. 6 cm. 10. kép 1. Baloldali ábrázolás. AVK. Tompa 1929, 31. t. 2.
8. **Bodrogkeresztúr.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 2/1938. H. 5, 4 cm. 10. kép 2. Jobboldali ábrázolás. Bükk kultúra. Tompa 1929, 13. t. 19; Kalicz–Makkay 1972. 9. kép 2.
9. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 54. 20. 1. Sz. 11 cm. 10. kép 3. Jobboldali ábrázolás. AVK. Tompa 1929, 31. t. 20.

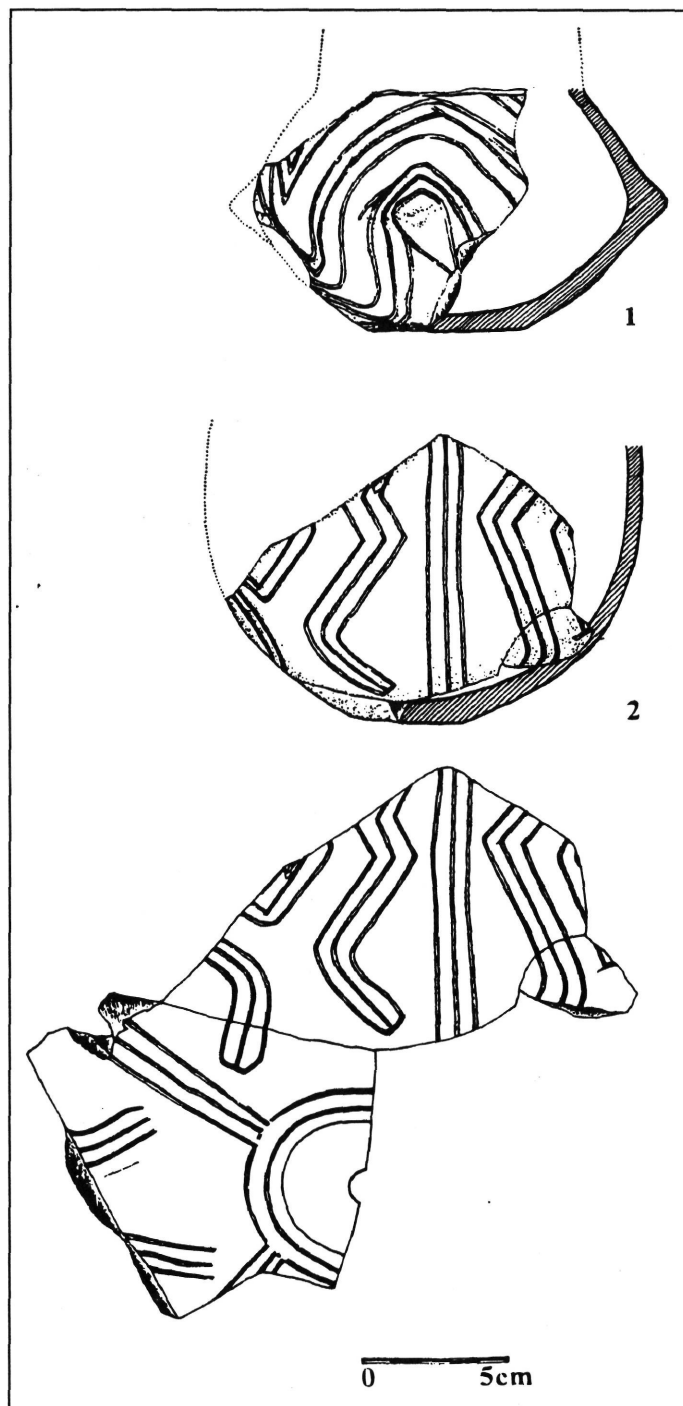
⁴ A rajzokat (2–8, 16. kép) Homola Krisztina (Herman Ottó Múzeum) és Dékány Ágoston (11–13. kép) készítette. A fényképfelvételeket (1–2. kép) Kulcsár Gézának (Herman Ottó Múzeum) köszönjük.

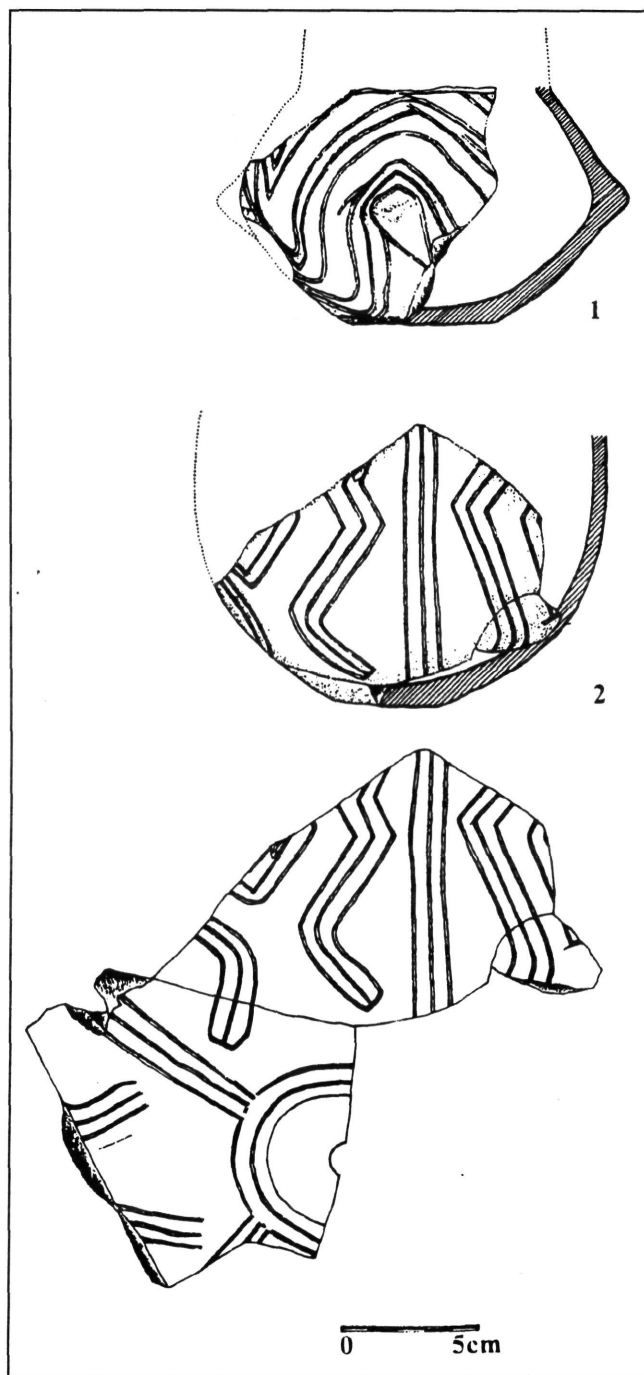
1. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
1. Arcábrázolás az edényről.
2. Az arcos edény előlről

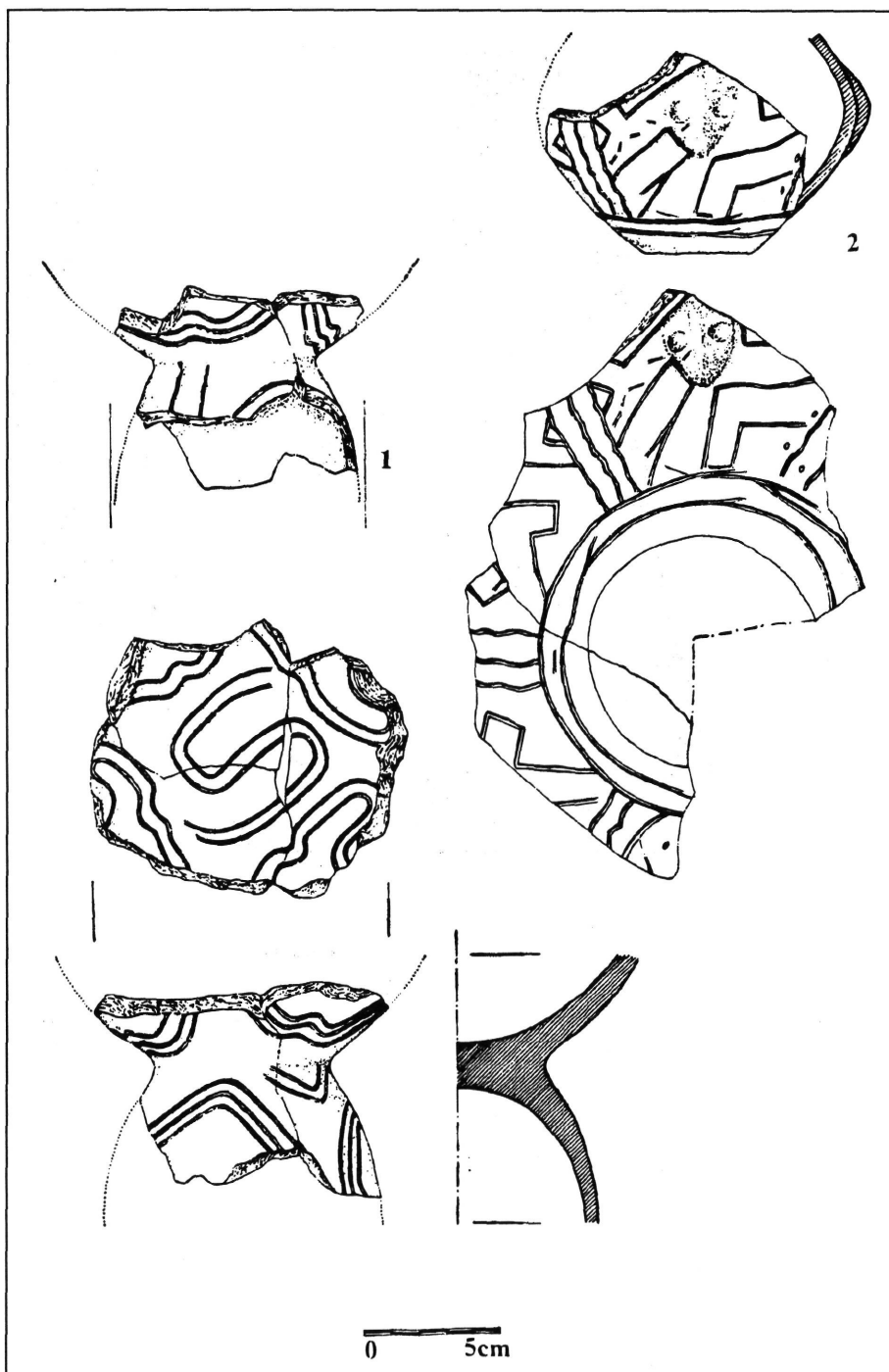
2. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 1. Az arcos edény előnézete.
2. Az edény kiterített rajza és az arc nagyított ábrázolása

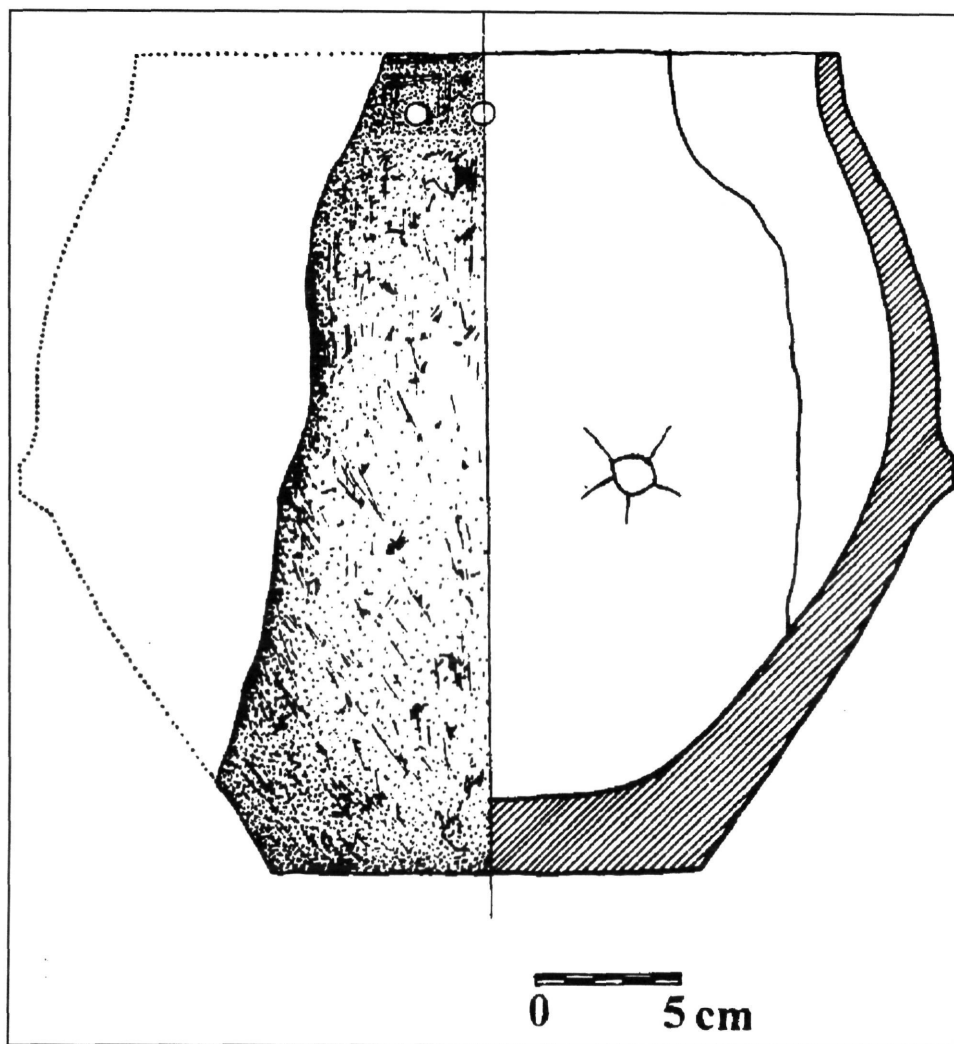
3. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
1–2 a–b. Edény és töredék a leletgyűttesből

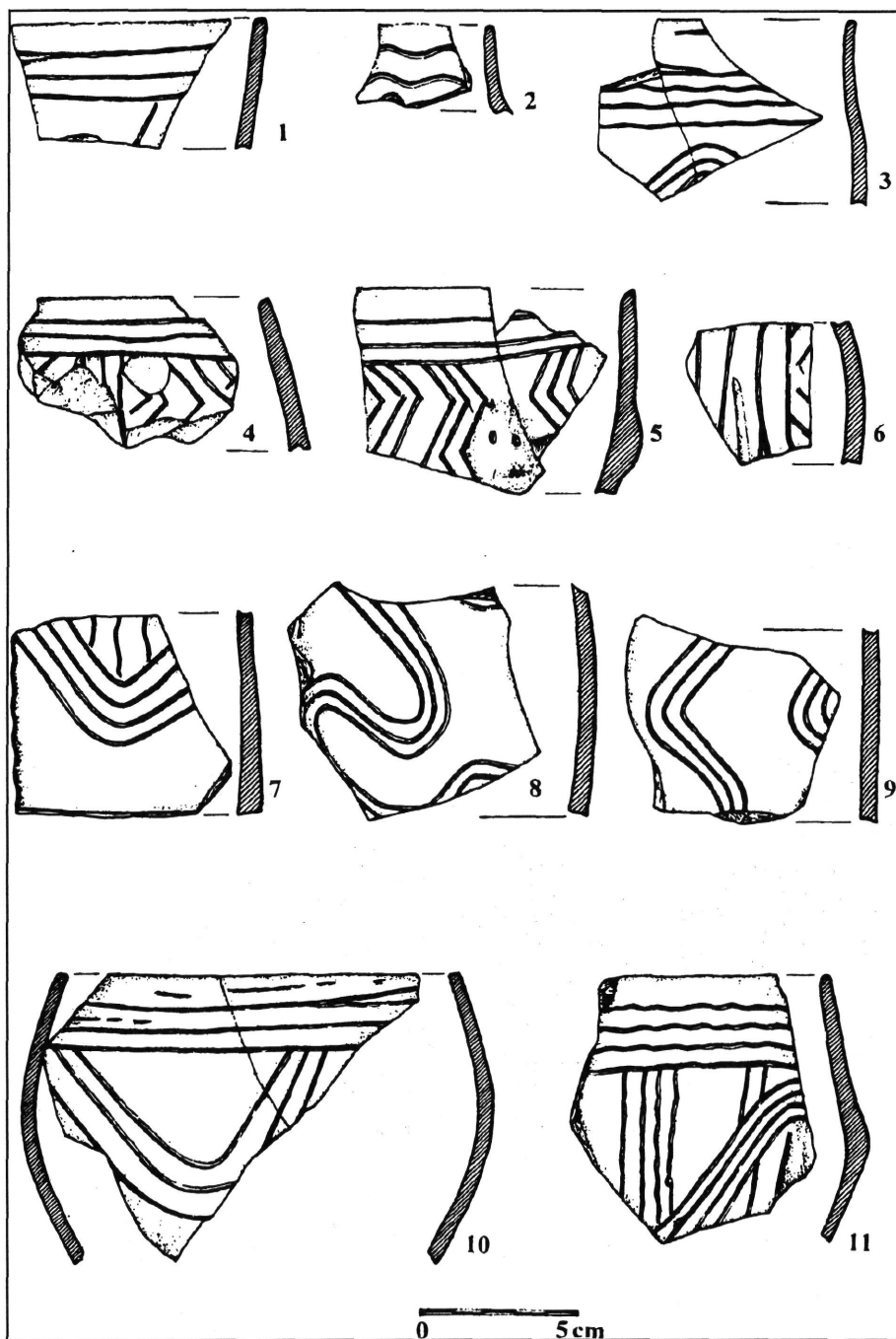
4. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye
1-2a-b. Edény és töredék a leletgyűttesből

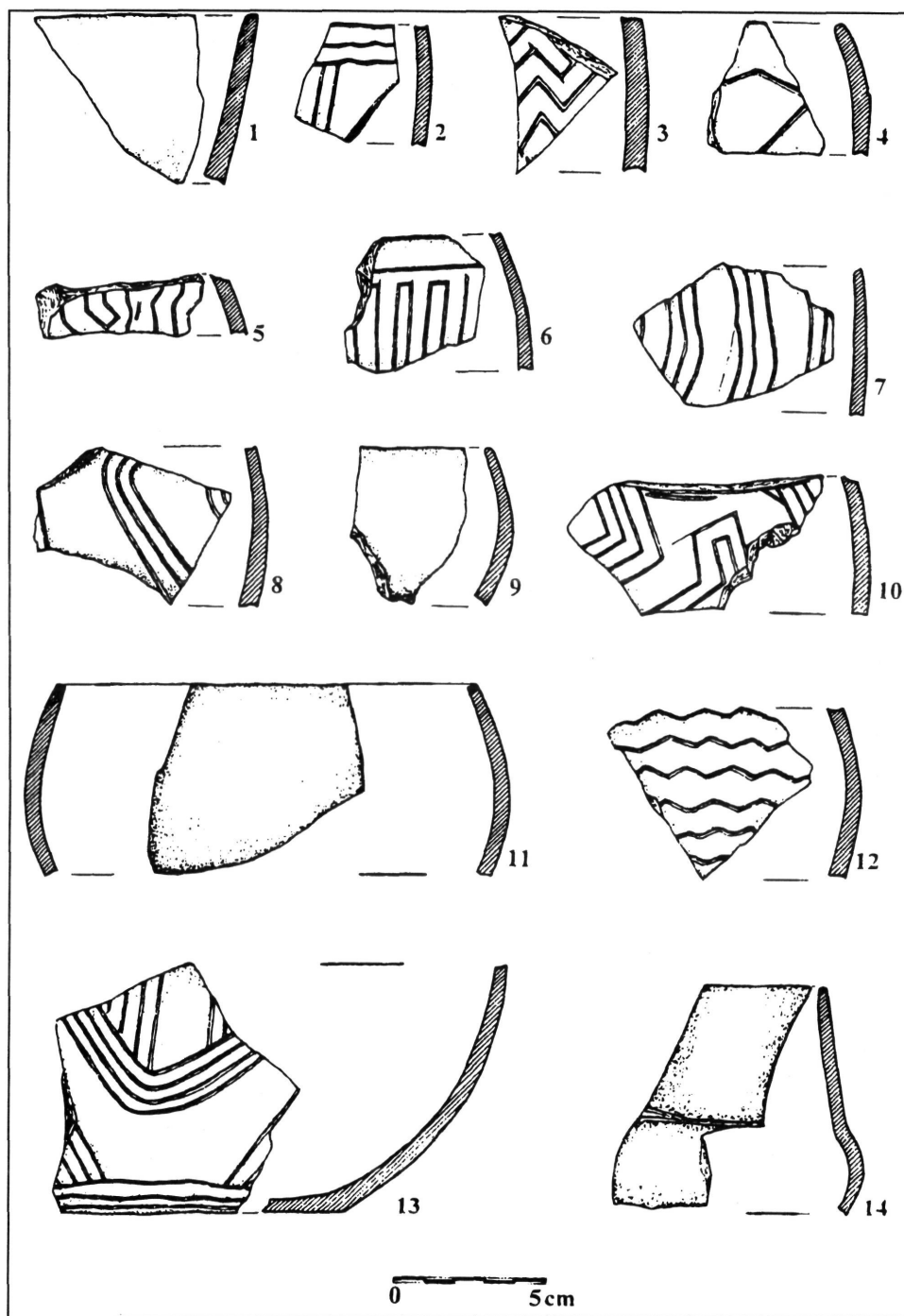
5. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
Edény és töredék a leletgyűttesből

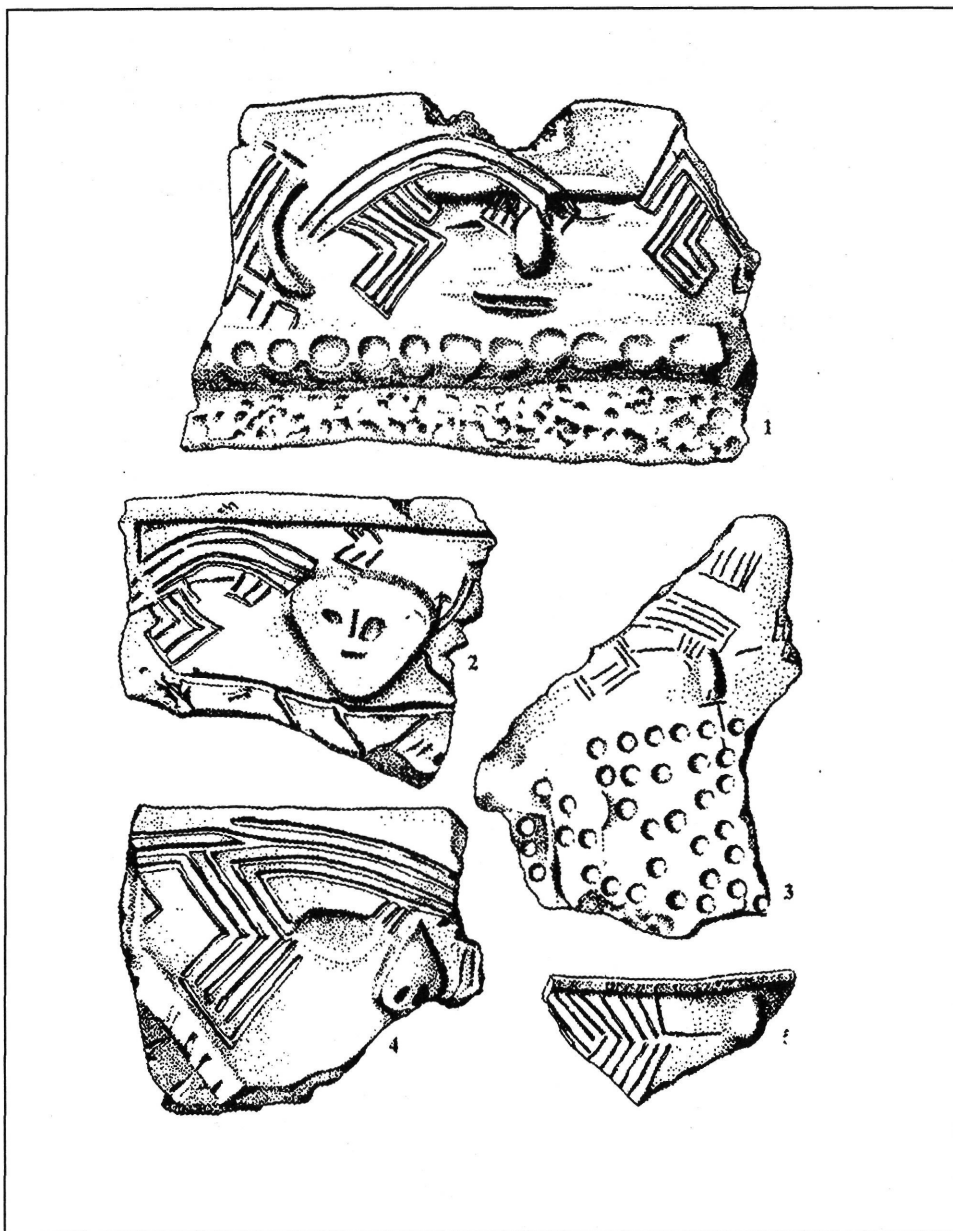
6. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
Fazék töredéke

7. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 1–11. Díszített edénytöredékek, Tiszadob csoport

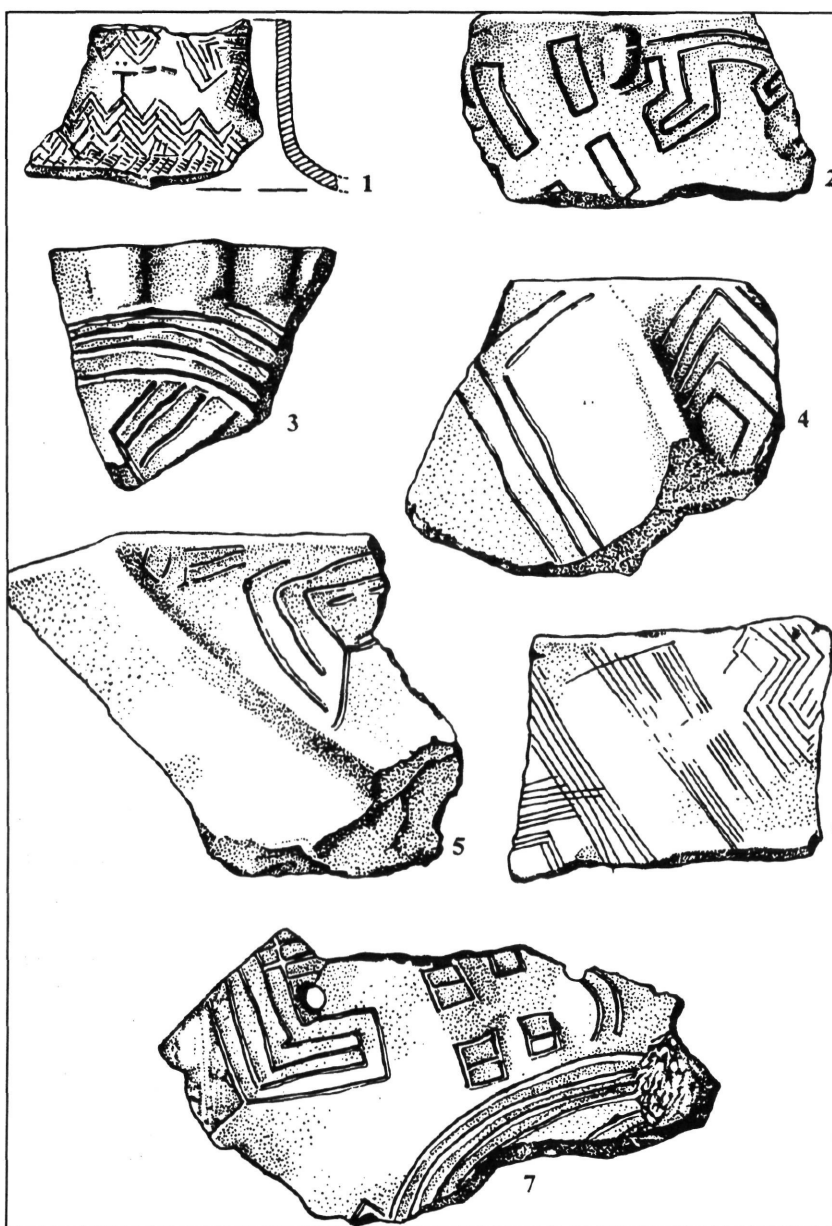

8. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
1–14. Díszített edénytöredékek. Tiszadob csoport

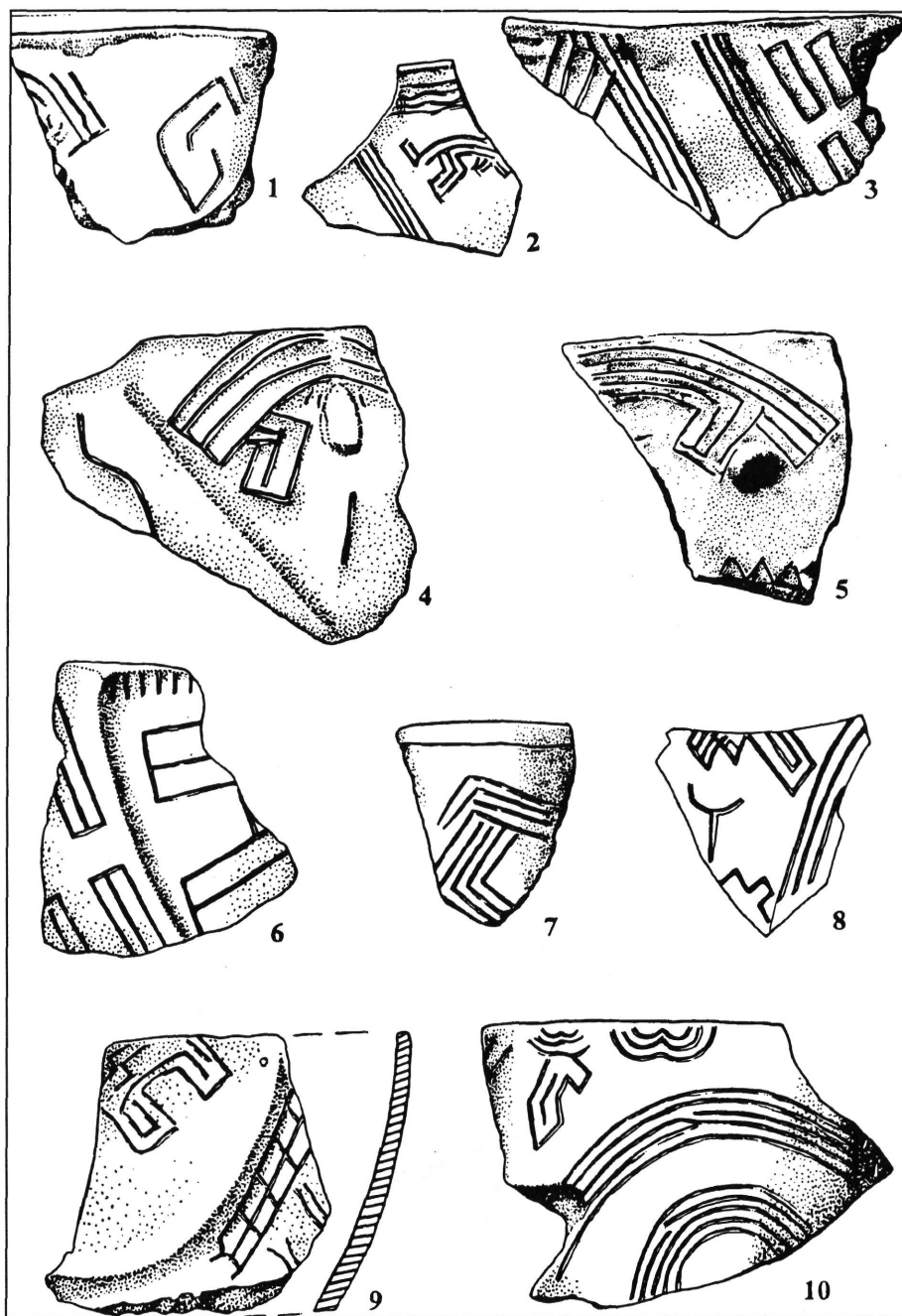
9. kép. 1–5. Szimbolikus jelű arcos edények töredékei.

1. Fűzesabony-Kettőshalom (Heves megye). 2. Tiszavasvári-Paptelekhát (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). 3. Tarnaméra-Cselőháza, (Heves megye). 4. Sajószentpéter (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 5. Aggtelek-Baradla-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
(1–5: Kalicz-Makkay 1972. után)

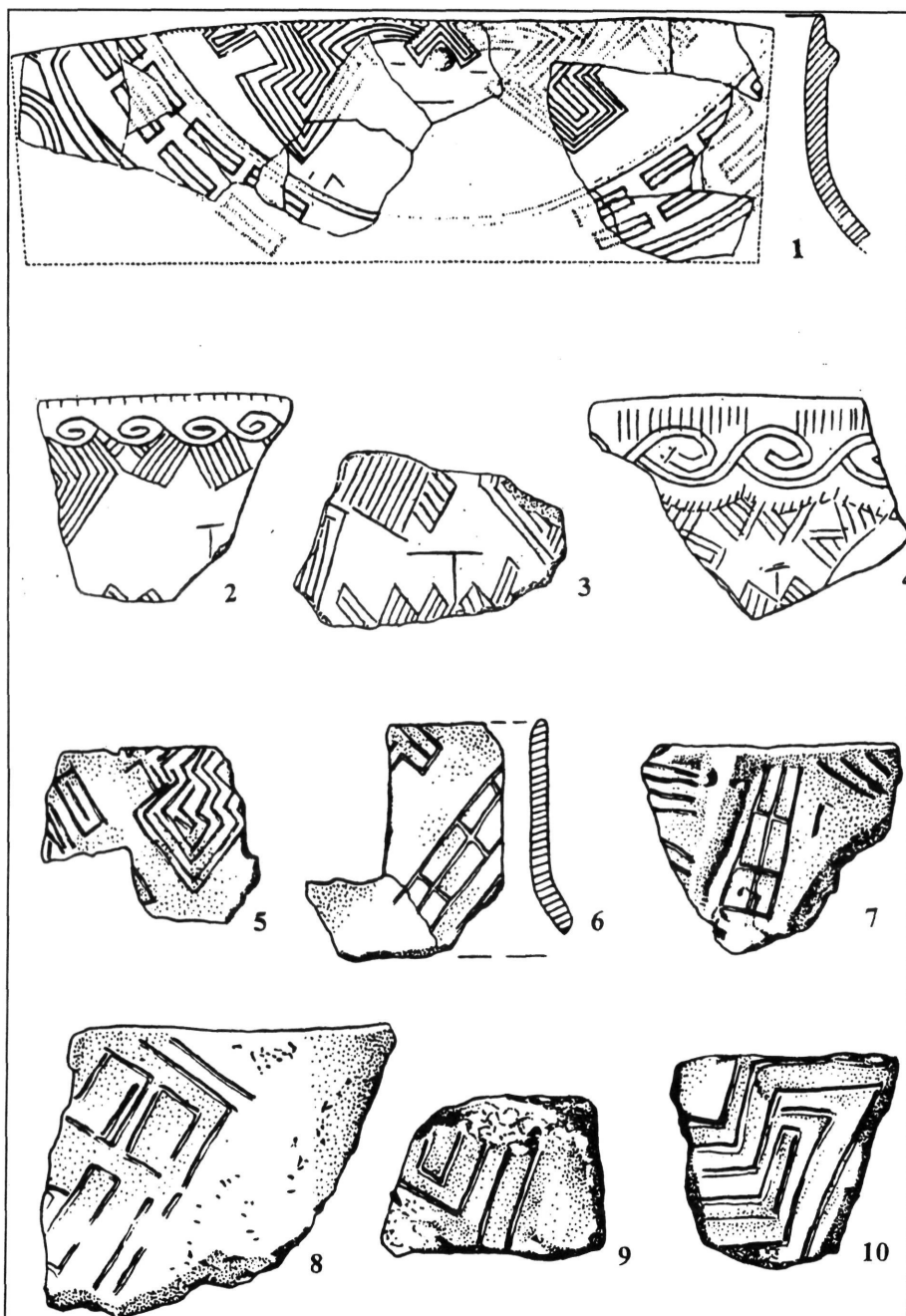

10. kép. 1–10. Szimbolikus jelű arcós edények töredékei.

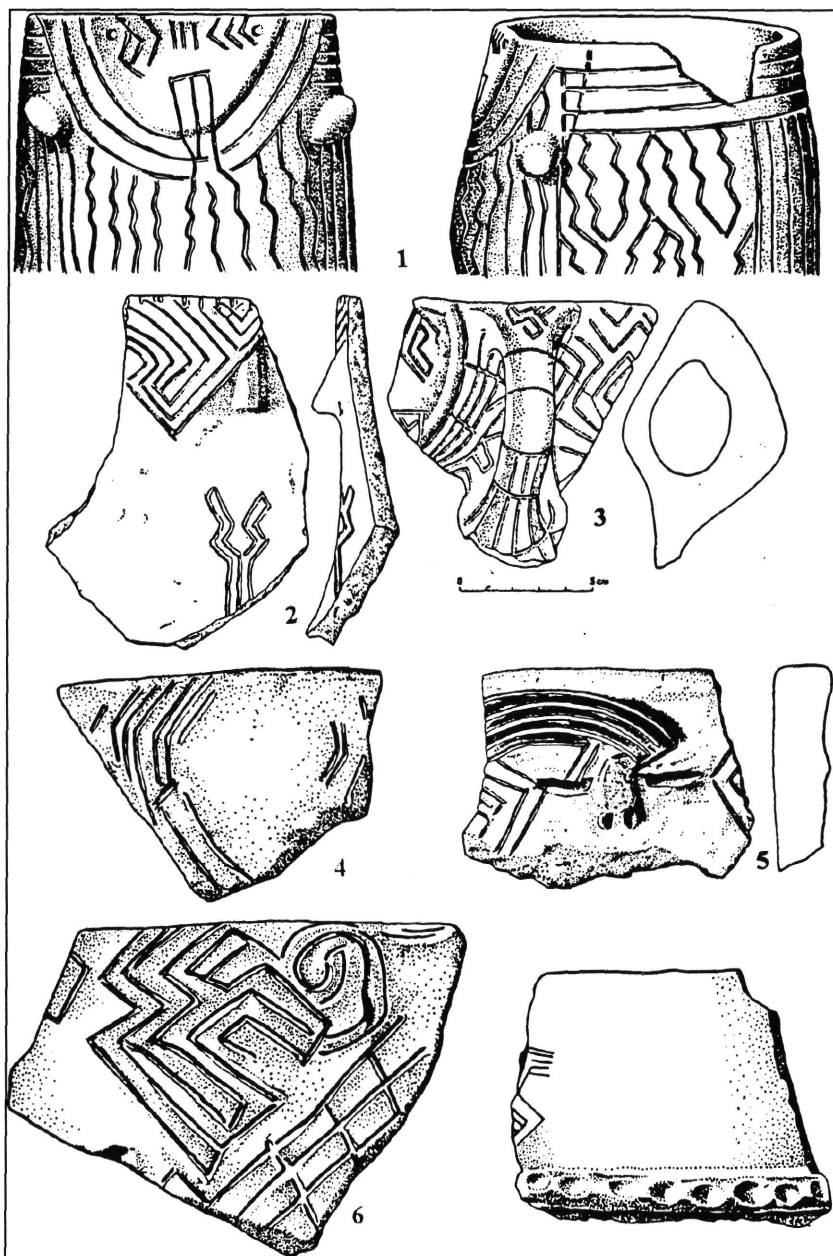
1–2. Bodrogheresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 3, 5. Aggtelek, Baradla-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 4., 7. Tiszavasvári-Keresztfal (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). 6. Miskolc-Tapolca (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 8. Szabolcs-Földvár (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). 9–10. Gáva-Katóhalom (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). (1, 3, 10. Tompa 1929. után. 4–5, 7. Kalicz-Makkay 1977. után. 9–10. Korek-Patay 1958. 6., 8. után. Közöletlen)

11. kép. 1–7. Szimbolikus jelű arcok edények töredékei.
 1–7. Aggtelek, Baradla-barlang. (1. Tompa 1929. után. 5. Korek–Patay 1958. után.
 2–4, 6–7. Közöletlen.)

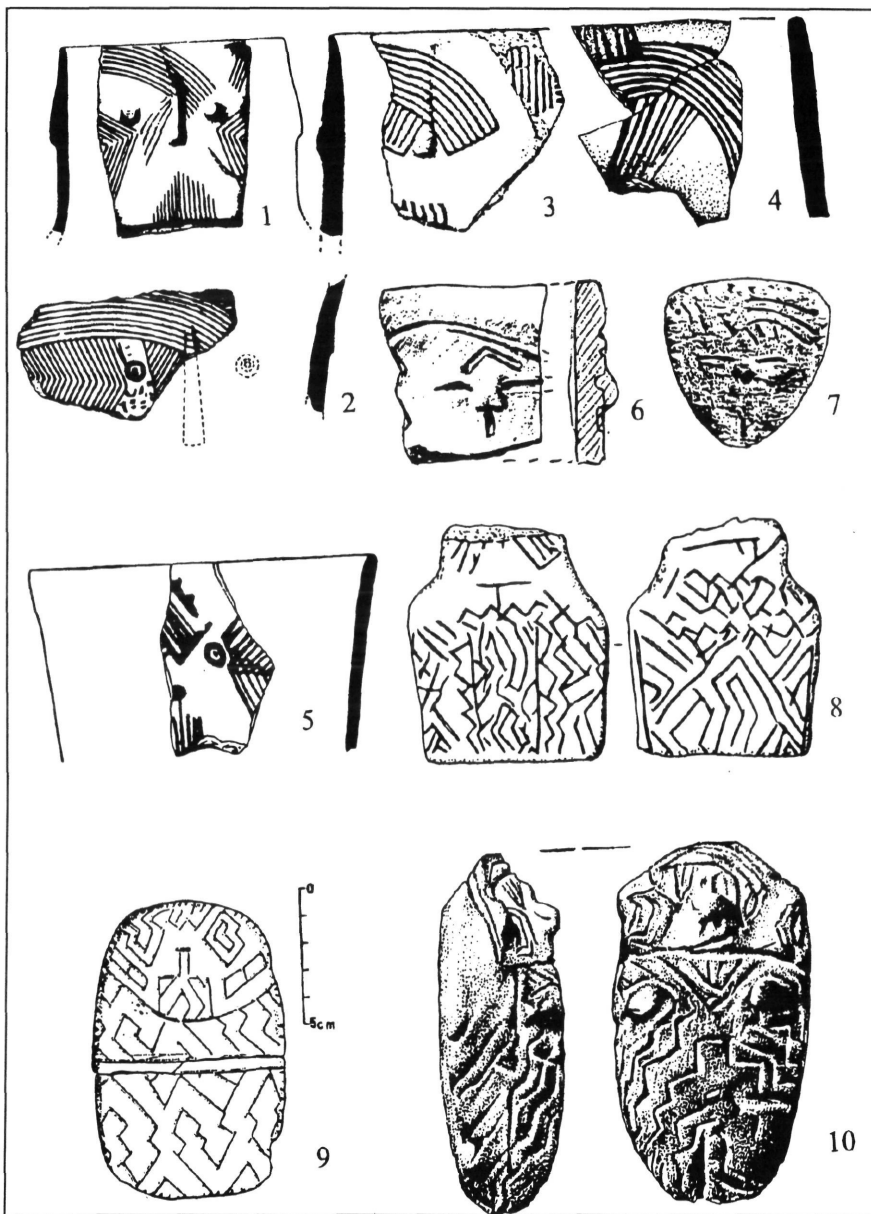

12. kép. 1–10. Szimbolikus jelű arcós edények töredékei.
 1–4, 6. Domic-barlang (Szlovákia). 5. Ardovo, barlang (Szlovákia). 7–10. Aggtelek,
 Baradla-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).
 (1. Lichardus 1974. után. 2–4. Bárta 1957. után.
 5–6. Lichardus 1972. után. 7–10. Közöletlen.)

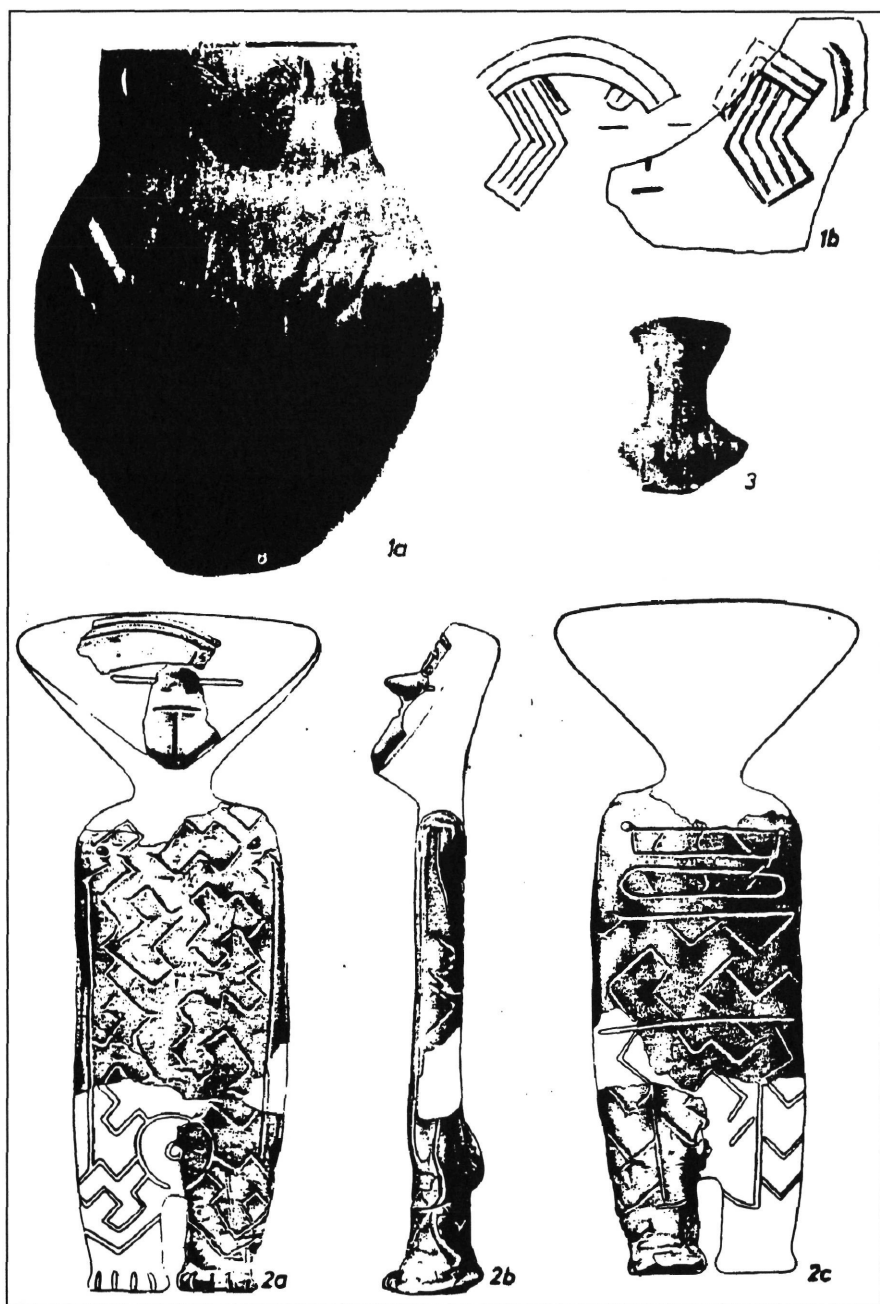
13. kép. Szimbolikus jelű arcok edények töredékei.

1. Kenézlő (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 2–3, 5. Šarišské Michaľany (Szlovákia). 4, 6. Szendrő, Ördögáti-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 7. Tiszavasvári-Keresztfal (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). (1. Tompa 1929. után. 2–3, 5. Šiška 1989. után. 4, 6. Korek–Patay 1958. után. 7. Kalicz–Makkay 1977. után.)

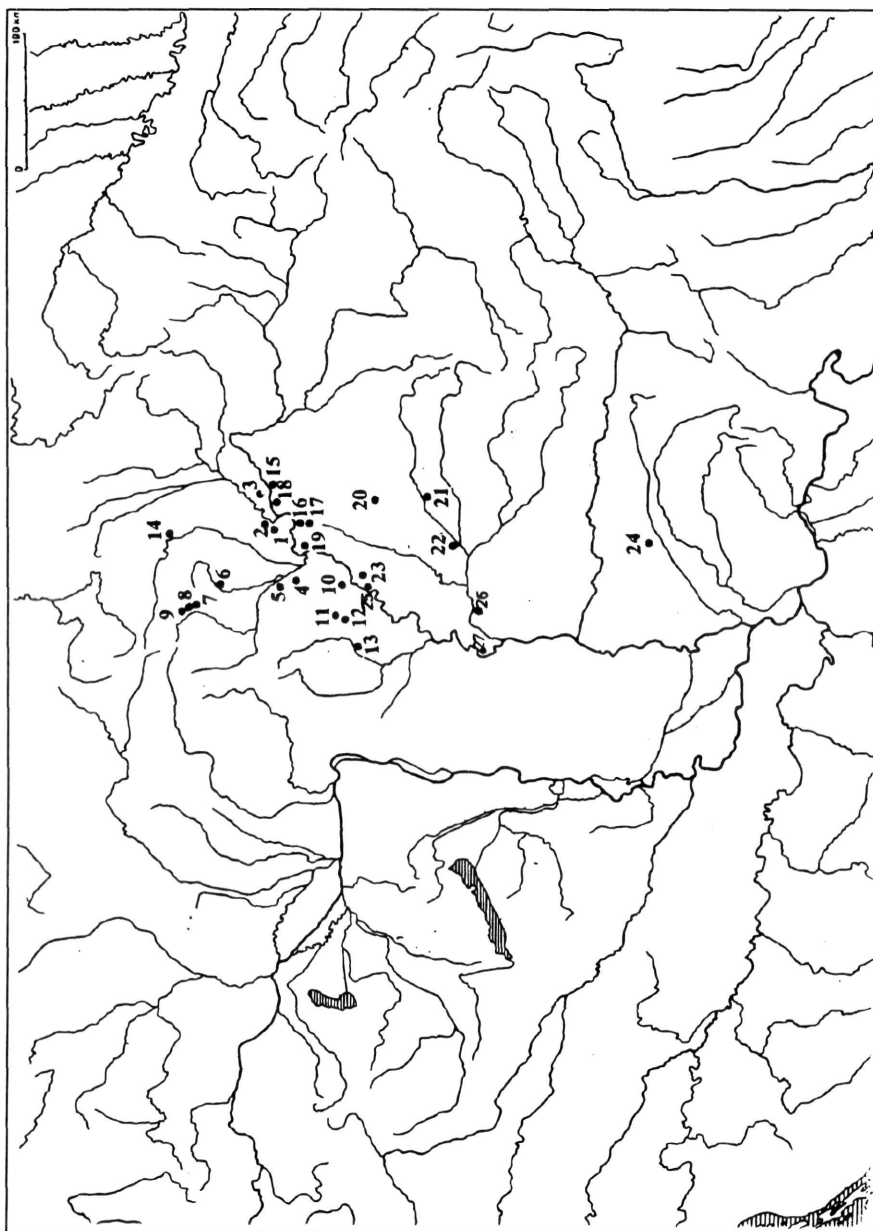
14. kép. Szimbolikus jelű arcos edények töredékei.

1. Berettyószentmárton-Morotva (Hajdú-Bihar megye). 2. Tiszaigar-homokbánya (Jász-Nagykun-Szolnok megye). 3. Debrecen-Tócópart (Hajdú-Bihar megye). 4. Satchinez (Románia). 5. Tiszavalk-Négyes (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 6. Füzesabony-Gubakiút (Heves megye). 7. Újti-kos-Demeterkút (Hajdú-Bihar megye). 8. Šarišské Michalany (Slowakei). 9. Szeghalom (Békés megye). (1. Sz. Máthé 1979. után. 2. Raczky 1992. után. 3. Kalicz-Makkay 1977. után. 4. Draşovean 1993. 5. után, Raczky 1988. után. 6. Domboróczki 1997. után. 7. Vlassa 1964. után. 8. Šiška 1989. után. 9. Ecsedy 1976. után)

15. kép. Edény és szobrok szimbolikus jellel.

1. Tiszafüred-Morotva (Jász-Nagykun-Szolnok megye), 2. Endrőd 119. lelőhely (Békés megye),
3. Hódmezővásárhely-Kökénydomb (Csongrád megye)
1. Siklódi 1991 után, 2. Makkay 1998–1999. után, 3. Banner-Korek 1949. után

16. kép. A szimbolikus jelű arcós edények lelőhelyei.

1. Mezőzombor. 2. Bodrogkeresztúr. 3. Kenézlő. 4. Miskolc-Tapolca. 5. Sajószentpéter.
6. Szendrő. 7. Aggtelek. 8. Domica. 9. Ardovo. 10. Tiszavalk. 11. Füzesabony-Kettőshalom.
12. Füzesabony-Gubakút. 13. Tarnaméra. 14. Šarišské Michaľany.
15. Gáva. 16. Tiszavasvári-Paptelekhát. 17. Tiszavasvári-Keresztfal. 18. Szabolcs.
19. Újtikos. 20. Debrecen. 21. Berettyószentmárton. 22. Szeghalom.
23. Tiszaigar. 24. Satchinez. 25. Tiszafüred. 26. Szarvas. 27. Tiszaug

10. **Tiszavasvári-Keresztfal.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 6, 8 cm. 10. kép 4. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz–Makkay 1977, 61. t. 1.
11. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének gyűjteménye. Lelt. szám 52. 142. H 9,5 cm. 10. kép 5. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz–Makkay 1972, 9. kép 3.
12. **Miskolc-Tapolca, Várhegy.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 53. 917. 1–920. 4. H. 10, 2 cm. 10. kép 6. Jobboldali ábrázolás. Szilmeq csoport. Közöletlen.
13. **Tiszavasvári-Keresztfal.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 12 cm. 10. kép 7. Valószínűleg baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Kalicz–Makkay 1977, 44. t. 14.
14. **Szabolcs-Földvár.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 4 cm. 10. kép 8. A középső rész ábrázolása. Tiszadob csoport. Közöletlen.
15. **Gáva-Katóhalom.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Lelt. szám 55. 4. 9. H. 12 cm. 10. kép 9. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Korek–Patay 1958, 46, képszám nélkül.
16. **Gáva-Katóhalom.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. H. 6 cm. 10. kép. 10. Baloldali ábrázolás. Bükk kultúra. Tompa 1929, 36. t. 16.
17. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 37/1948. H. 4 cm. 11. kép 1. Középső és baloldali ábrázolás. Bükk kultúra. Tompa 1929, 11. t. 23.
18. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 37/1948. Sz. 8 cm. 11. kép 2. Jobboldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
19. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 36/1948. H. 5,8 cm. 11. kép 3. Jobboldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
20. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 19/1937. H. 7,2 cm. 11. kép 4. Jobboldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
21. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 54. 20. 8. H. 8,2 cm. 11. kép 5. Jobboldali ábrázolás. AVK. Korek–Patay 1958, 27. t. 19.
22. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 20/1937. H. 7 cm. 11. kép 6. Jobboldali (?) ábrázolás. Bükk kultúra. Közöletlen.
23. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 18/1937. Átm. 13 cm. 11. kép 7. Baloldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
24. **Domica-barlang (Szlovákia).** Sz. 26 cm 12. kép 1. Rekonstrukciós kísérlet. Bükk kultúra. Lichardus 1974, 17. kép
- 25–27. **Domica-barlang (Szlovákia).** H. 3, 8 cm, Sz. 4, 9 cm, H. 4, 1 cm, 12, 2–4. kép. A középső részek ábrázolásai. Bükk kultúra. Bárta 1957, 2. t. 2, 5, 14.
28. **Ardovo, barlang (Szlovákia).** H. 8 cm. 12. kép 5. Jobboldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Lichardus 1972, 4. kép 10.
29. **Domica-barlang (Szlovákia).** H. 10 cm. 12. kép 6. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Lichardus, 1972, 4. kép 17.
30. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 18/1937. H. 11 cm. 12. kép 7. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Közöletlen.
31. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 19/1937. H. 12 cm. 12. kép 8. Baloldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
- 32–33. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 54. 20. 3. 19/1937. H. 4,5 cm, 5 cm. 12. kép 9, 10. Az ábrázolás jellege megállapíthatatlan. AVK. Közöletlen.
34. **Kenézlő-Fazekaszug.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum (A háború alatt elveszett). A másolat magassága 15 cm. 13. kép 1a–b. Teljes ábrázolás. Tiszadob csoport. Tompa 1929, 41. t. 1a–b. Kalicz 1970, 20. kép.
35. **Šarišske Michaľany (Szlovákia).** H. 15 cm. 13. kép 2. A középső rész ábrázolása. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 40. kép 1.
36. **Šarišské Michaľany (Szlovákia).** H. 11 cm. 13. kép 3. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 40. kép 2.
37. **Szendrő, Ördöggáti-barlang.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 53. 45. 1. Sz. 7,8 cm. 13. kép 4. Beféjezetlen ábrázolás. Tiszadob csoport. Korek–Patay 1958, Taf. 32. t. 4.
38. **Šarišské Michaľany (Szlovákia).** H. 6, 8. 13. kép 5. Jobboldali és középső ábrázolás. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 39. kép 1.
39. **Szendrő, Ördöggáti-barlang.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 53. 47. 1. H. 8 cm. 13. kép 6. Baloldali ábrázolás. Tiszadob-csoport. Korek–Patay 1958. 32. t. 3.
40. **Tiszavasvári-Paptelekhát.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 11 cm. 13. kép 7. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Kalicz–Makkay 1977, 84. t. 7.

41. **Berettyószentmárton-Morotva.** Debrecen, Déri Múzeum. Magassága kb. 14 cm. 14. kép 1. Teljes ábrázolás. Esztár csoport. Sz. Máthé 1979, 1. kép.
42. **Berettyószentmárton-Morotva.** Debrecen, Déri Múzeum. Sz: kb. 17 cm. Baloldali ábrázolás. Esztár csoport. Sz. Máthé 1979, 3. kép.
43. **Tiszaigar-Homokbánya.** Szolnok, Damjanich Múzeum. Leltározatlan. H. 7,5 cm. 14. kép 2. A középső rész ábrázolása. Esztár csoport. Raczy 1992, 2. t. 1.
44. **Debrecen-Tócópart.** Debrecen, Déri Múzeum. Lelt. szám IV. 63/1927, 9. H. 6 cm. 14. kép 3. Baloldali ábrázolás. Esztár csoport. Kalicz–Makkay 1977, 123. t. 2.
45. **Tiszaug-Szeméttelep.** Szolnok, Damjanich Múzeum. Leltározatlan. Teljes ábrázolás. Esztár csoport. Közöletlen. Raczy Pál adata. L. 2. jegyzet
46. **Satchinez (Románia).** Temesvár (Timisoara), Muzeul Banatului. Méret nélkül. 14. kép 4. A középső rész ábrázolása. Esztár csoport. Draşovean 1993, 1. t. 9.
47. **Tiszavalk-Négyes.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 70. 9. 258. H. 3,5 cm. 14. kép 5. Teljes ábrázolás. Szatmár csoport. Raczy 1988, 21. t. 1.
48. **Füzesabony-Gubakút.** Eger, Dobó István Múzeum. Leltározatlan. H. 5,6 cm. 14. kép 6. Teljes ábrázolás. Szatmár csoport. Domboróczki 1997, 2. kép jobbra fent. Kat. szám 57.
49. **Újtikos-Demeterkút.** Kolozsvár (Cluj-Napoca), Museul de Istorie. H. 5,25 cm. 14. kép 7. Az ábrázolás alsó része. Tiszadob csoport. Korek 1959, 4. kép 3–4, 1. t. 2a–b.
50. **Šarišské Michaľany (Szlovákia).** H. 11, 5 cm. 14. kép 8. Teljes ábrázolás. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 41. kép 2.
51. **Szeghalom-Kovácsdomb.** Békéscsaba, Munkácsy Múzeum. Leltározatlan. Méret nélkül. 14. kép 9. Teljes ábrázolás. AVK. Ecsedy 1976, 1. kép 1a.
52. **Tiszafüred-Morotvapart.** Szolnok, Damjanich Múzeum. Leltári száma ismeretlen. Méret nélkül. 15. kép 1. Teljes ábrázolás (a szimbolikus jel megfelelő rekonstrukcióval kiegészítve). Siklódi 1991, 2. t. 1–1a.
53. **Szarvas. 102. lelőhely.** Szarvas, Tessedik S. Múzeum. Leltári szám ismeretlen. M: 28 cm. 15. kép 2.
- 54–55. **Šarišské Michaľany. Szlovákia.** Méret nélkül. Középső ábrázolás. Šiška 1995, 19. kép 2–3, 5.

A fent bemutatottakon kívül is van még néhány különleges ábrázolás, amelyek valószínűleg hasonló edények részei. Mivel azonban ezt a töredékek alapján teljes biztonsággal eldönteni nem lehet, ezért ezek a bizonytalan töredékek a lelet- és lelőhelylistában nem szerepelnek. Ezek a következők: **Borsod és Miskolc-Büdöspeszt-barlang (Borsod-Abaúj-Zempén megye)** Tompa 1929. 5. t. 10, 14. **Ardovo (Szlovákia)** Šiška 1989, 26. t. 10.

IRODALOM

Banner J.–Korek J.

- 1949 Negyedik és ötödik ásátás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. – Les campagnes IV et des fouilles pratiques au Kökénydomb de Hódmezővásárhely. Arch. Ért. 6, 9–25.

Bárta, J.

- 1957 Záchranný výskum záplavou posthnutej jaskyni Domici. Rettungsforschung in der von einer Überschwemmung betroffenen Domica-Höhle. Štud. Zvesti 2, 29–34.

Bognár-Kutzián I.

- 1966 Das Neolithikum in Ungarn. Arch. Austriaca 40, 249–280.

Domboróczy L.

- 1997 Füzesabony-Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. – Neolithic village from the 6th Millenium B.C. In: *Raczky P.–Kovács T.–Anders A.* (szerk.), *Utak a Múltba. Path into the Past.* Budapest 18–27.

Draşovean, F.

- 1993 Asezarea neolitică de la Satchinez (judetul Timis). – The neolithic settlement from Satchinez (Timis county). *Analele Banatului Arheologie-Istorie* 2, 25–48.

Ecsedy, I.

- 1976 Two neolithic idols from Eastern Hungary. *Folia Arch.* 27, Budapest 41–54.

Goldman, Gy.

- 1978 Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. *BMMK* 5, 13–60.

Kalicz N.

- 1970, 1974, 1980 Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon. Götter aus Ton. Das Neolithikum und die Kupferzeit in Ungarn. Budapest
1988 A termelőgazdálkodás kezdetei a Dunántúlon (Manuskript ungarisch). Die Anfänge der Produktionswirtschaft in Transdanubien. Budapest
1998 Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archeolingua*, Budapest

Kalicz N.–Makkay J.

- 1977 Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. *StudArch* 7.

Kaufmann, D.

- 1976 Linienbandkeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. *Jschr. mitteldt. Vorgesch.* 60, 61–96.

Kemenczei, T.

- 1971 Az őskor művészetének emlékei a Herman Ottó Múzeumban (ungarisch). – Denkmäler der Kunst der Vorzeit im Ottó-Herman-Museum. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 9, Miskolc 36–48.

Korek J.

- 1959 Zu den anthropomorphen Darstellungen der Bükk-Kultur. *Folia Arch.* 11, 13–24.
1977 Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theißrücken. *Acta Arch. Hung.* 29, 3–52.

Korek, J.–Patay, P.

- 1958 A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. – Die Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn. *Régészeti Füzetek* Ser. II, Band 2, Budapest

Kuzma, I.

- 1990 Plastika z eliezovskej skupiny z Muzle-Cenkova. – Plastik der Zeliezovce – Gruppe aus Muzla-Cenkov. *Slovenská Arch.* 38, 429–452.

Lazarovici, Gh.

- 1983 Die Vinča-Kultur und ihre Beziehungen zur Linienbandkeramik. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 52, 131–176.

Lichardus, J.

- 1972 Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei. *Alba Regia* 12, 107–122.

- 1974 Studien zur Bükker Kultur Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. Band 12, Bonn
- Makkay J.*
1998–1999 I primi agricoltori dell' Europa Sud-orientale e il Neolitico del Bacina dei Carpazi. In: Pessina, A.–Musico G. (szerk.) Settemila anni fa- II primo pane. Ambienti e kulture delle Società Neolitiche. Udine 34–54.
- Sz. Máthé M.*
1978 Újkőkori település Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyről. – Neustein-zeitliche Siedlung im Fundgebiet Berettyószentmárton-Morotva. Déri Múzeum Évkönyve 59, (1979), 35–56.
- Maurer, H.*
1982 Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Mannhartsbereich. Mannus-Bibliothek Band 19, Hückeswagen
- Pavlu, I.*
1966 Early „Myths” relating to the Neolithic Society. Arch. Rozhledy 8, 700–717.
1997–98 Kultureller Kontext der neolithischen Gesichtsgefäße im Donaubecken. Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde. 6/7, 111–131.
- Pavúk, J.*
1981 Umenie a život doby kamennej. Ars Slovaca Antiqua. Bratislava
1969 Chronologie der Zeliezovce-Gruppe. SlovArch. 17, 269–367.
- Raczky P.*
1982 Előzetes jelentés a Tisza III vízlépcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében – Vorbericht über die sich der dritten Theiß-Statusstufe anschließenden archäologischen Arbeiten in Komitat Szolnok. ArchÉrt 109, 223–230.
1988 A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák (ungarisch). Szolnok
1992 The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Complex (New archaeological Evidences for the Relations). Hommage a Nikola Tasić. Balcanica 23, 148–165.
- Raczky P.–Kovács T.–Anders A.*
1997 Utak a Múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the Past. Rescue excavations on the M 3 Motorway. Budapest
- Siklódi Cs.*
1991 Az őskori leletanyag. – In: Tóth L.–Madaras L. (szerk.) Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár. 21–63. Szolnok
- Šiška, S.*
1989 Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. – Die Kultur mit östlicher Linearkeramik in der Slowakei. Bratislava
1995 Sokument o spoločnosti mladšej doby kamennej (Šarišské Michaľany) – Dokument über die Gesellschaft der jüngeren Steinzeit (Šarišské Michaľany). Bratislava
- Tompa F.*
1929 Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker und die Theiß-Kultur. ArchHung 5–6.

- 1934–35 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24–25, (1937), 27–127.
Tompa F.–Nagy L.–Alföldi A.
 1942 Budapest az őskorban. Budapest története I. Ókor Budapest 3–134.
Vasić, M.
 1932–1936 Praistoriska Vinča I–IV. Beograd

NEOLITHISCHE GESICHTSGEFÄßE IM NORDOSTEN DES KARPATENBECKENS

1999 wurden archäologische Funde vom Dorf Mezőzombor (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) an Herman Ottó Museum Miskolc mitgeteilt.* Die keramischen Funde kamen anhand einer Totengrabung im gegenwärtigen Dorffriedhof zum Vorschein. Die gefundenen und zum Museum eingelieferten Keramiken repräsentieren das Neolithikum und innerhalb dieser Epoche verkörpern sie ausnahmslos die mittelnolithische Tiszadob-Gruppe der Alföld-Linienbandkeramik nach der ungarischen Terminologie.

Die vorgekommenen Funde können als ein Komplex betrachtet werden, da alle auf einer kleinen Stelle des gegenwärtig geöffneten Grabes (höchstens 2 m²) gefunden wurden. Zum Fundkomplex gehören die größeren Fragmente von 7 fein gearbeiteten Gefäßen und die eines groben großen Topfes, ferner mehrere Bruchstücke von verschiedenen Fein- und Grobgefäßen. Es ist besonders auffallend, daß die insgesamt 8 (sieben fein und ein grob) Gefäße vor der Entdeckung – aller Wahrscheinlichkeit nach – intakt waren.

1. Gesichtsgefäß. Unter dem Rand in dreieckigem Feld befindet sich die Gesichtsdarstellung. Am auffallendsten ist ein geritztes Symbol am oberen Teil des Kopfes. Obwohl diese Bezeichnung wenig stilisiert gearbeitet ist, kann es trotzdem mit den gleichen Zeichen der nordostungarischen Alföld-Linienbandkeramik in zweifellosen Zusammenhang gebracht werden, d. h. kann das Symbol mit viel anderen in ein System gereiht werden (Abb. 1–2).

Verschiedene Gefäße und Bruchstücke wurden mit derselben Technik, d. h. mit Reduktionsbrennung und mit polierter Oberfläche hergestellt (Abb. 3, 1–2a-b; 4, 1, 2a-b; 5, 1a-b; großes Topf, Abb. 6).

Außer den oben dargestellten bruckenhaften Gefäßen wurden noch zahlreiche Scherben gesammelt, die aus zu den vorigen ähnlichen Keramiken entstammten.

Die vorgekommenen Gefäße und auch die Bruchstücke vertreten in ihrer Gesamtheit die Tiszadob Gruppe der Alföld-Linienbandkeramik.

Wenn die Gefäße einen geschlossenen Komplex bilden, setzen wir drei Möglichkeiten über seinen Wesen voraus. 1. Die eine Annahme ist daß sie die Beigaben einer Bestattung vertreten. 2. Die zweite Möglichkeit ist daß sie zu einer Opfergrube gehörten. 3. Die dritte Möglichkeit ist daß der Komplex ein Gefäßdepot gehalten hätte.

* Aufgrund der Mitteilung von B. Bodnár, Schuldirektor hat Emese Lovász die Funde in das Museum eingeliefert. Dieswegs bedanken wir an Emese Lovász die Möglichkeit für die Veröffentlichung der Funde. Das Fundmaterial befindet sich im Herman Otto Museum. Wegen der weiteren Forschungen sind die Funde noch uninventarisiert.

Wie es wohlbekannt, repräsentiert die Alföld-Linienbandkeramik mit allen nahen und fernerer Gruppen von Anfang an bis zum Ende dieser Kulturentwicklung das Mittelneolithikum in Ostungarn (von der 2. Hälfte des 6. Jahrtausends bis zum ersten Drittel des 5. Jahrtausends v. Chr.) Die jüngeren Entwicklungsgruppen der Alföld-Linienbandkeramik vertreten die Tiszadob-Gruppe, die Bükk-Kultur, die Szilme- und die Esztár-Gruppe sowie die eher selbständige Szakálhát-Kultur. Diese Gruppen umfassen das ganze Gebiet der Großen Ungarischen Tiefebene und – was die Keramik betrifft – besitzen mehr oder minder selbständigen Charakter.

Unter den besonderen Funden dieses großen Kulturkomplexes, d. h. der Alföld-Linienbandkeramik – die im allgemeinen zur geistigen Kultur gerechnet sind – sollen wir die Gesichtsgefäße erwähnen, die eigentlich in allen Gruppen auftraten.

Auf einem kleineren Gebiet befinden sich die Gesichtsgefäße mit dem besonderen Symbolzeichen, wozu auch das Gesichtsgefäß von Mezőzombor gehört. Obwohl das Zeichen ziemlich kompliziert ist, läßt sich seine Charakteristik immer eindeutig erkennen. Daraus können wir folgen, daß der Sinn des Zeichens auch für die Gemeinschaften der Alföld-Linienbandkeramik eindeutig erschien. Am häufigsten treten sie auf den großen Vorratsgefäßen (mit 50–80 cm Höhe) auf, befinden sie sich aber vielmal auch auf mittelgroßen Gefäßen (mit 20–50 cm Höhe), und sehr selten auf kleinen Flaschen (mit 15–20 cm Höhe).

Die meisten Symbolzeichen sind durch Ritztechnik gestaltet, nur in der Esztár-Gruppe waren die Gesichtsgefäße mit Bemalung hergestellt. (Abb. 12, 1–4). Ein bemaltes Bruchstück kam in Milieu der Vinča-Kultur vor (Draşovean 1993, Taf. 1, 9)

Die Erscheinungsform der Symbolzeichen ebenso wie die der Gesichtsdarstellungen kann innerhalb breiter Skale der Varianten festgestellt werden (Abb. 7–14). Mit Sicherheit kann man behaupten, daß gerade die Asymmetrie die Eigentümlichkeit der Darstellungen angibt. Der Gesetzmäßigkeit nach wurde das längere, kompliziertere Zeichen immer an die rechte Gesichtseite gesetzt, das gewöhnlich von der Ohrgegend bis zur linken Seite der Nase überreicht. Das linke kürzere Zeichen besetzt immer nur einen kleinen Teil an der linken Gesichtseite. Die beiden selbständig geformten Zeichen bilden zusammen einen einheitlichen Sinn.

Die andere Tatsache, die in Zusammenhang mit den Gesichtsgefäßen erwähnt werden soll, daß das Symbolzeichen manchmal auch auf Tonstatuetten der Alföld-Linienbandkeramik auftreten (Abb. 14, 5–9). Eine wichtige Frage ist, die wir noch nicht beantworten können, wozu die Gesichtsdarstellungen mit besonderem Symbolzeichen dienten? Lockend scheint die Annahme zu sein, demgemäß die Gesichtsdarstellungen mit Symbolzeichen irgendeine Zauberkraft besitzten und durch die Darstellung wurde diese Zauberkraft auch auf den Inhalt des Gefäßes übertragen. In diese Problematik kann nur mit weiteren Forschungen erfolgreich eingehen, wenn die viele Voraussetzungen zu Tatsachen sein werden können. Unser Aufsatz konnte einen Beitrag zur Lösung der Problematik der Gesichtsgefäße mit Symbolzeichen zugeben.

Nándor Kalicz–Judit S. Koós